

The Greek Review of Social Research

Vol 96 (1998)

96-97, Β'-Γ': Σύγχρονες όψεις του αστικού και αγροτικού χώρου: Κοινωνική μορφολογία, κινητικότητα και κοινωνικότητα

ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

96-97
Β'-Γ' 1998

**ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ.
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ, ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ**

Α. ΔΕΦΝΕΡ
Ελεύθερος χρόνος και κοινωνικότητα στον αστικό χώρο

Θ. ΜΑΛΟΥΤΑΣ
Διερευνητικές μετρήσεις του κοινωνικού διαχωρισμού στις ελληνικές πόλεις

Α.Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Δ.Β. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ
Η επαγγελματική διάρθρωση της απασχόλησης
στην περιφέρεια Αττικής, 1988-1995

Π. ΤΣΑΡΤΑΣ
Κοινωνικότητα και τουρισμός:
Ανάλυση χαρακτηριστικών σε διαφορετικούς τύπους τουρισμού

Σ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Ν. ΣΕΡΝΤΕΔΑΚΙΣ, Γ. ΤΣΙΩΛΗΣ
Κοινωνική-οικολογική συνείδηση και πράξη.
Το παράδειγμα των κατοίκων της επαρχίας Κυθωνίας Δυτικής Κρήτης

Κ. ΜΑΥΡΕΑΣ
Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού:
Πάνοι και Βαρσισηπειριώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα

Σ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ
Ονομαστική και πραγματική σύγκλιση στον ελληνικό δημόσιο τομέα

Γ. ΘΑΝΟΣ
Ιστορική κριτική αναφορά στην οργανωτική εξέλιξη
του ελληνικού νομισματοπολιτισμικού συστήματος. 1828-1982

Ε. ΚΥΡΙΑΖΗ - ΑΛΛΙΣΟΝ
Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990:
Τάσεις - προβληματισμοί - προοπτικές

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ
Η Δημοκρατία στο τέλος του αιώνα. Μεταεθνικές προοπτικές και κίνδυνοι

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ
«Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση - Η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα:
Πραγματική αφώριση και ορθός λόγος»

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ - ΚΩΣΤΗΣ ΚΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
«Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Παλιούδες στους αγρούς - πόλεις,
περιφέρειες και άτυπη εργασία»

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990:
τάσεις-προβληματισμοί-προοπτικές

Ελισάβετ Κυριαζή-Άλλισον

doi: [10.12681/grsr.736](https://doi.org/10.12681/grsr.736)

Copyright © 1998, Ελισάβετ Κυριαζή-Άλλισον

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κυριαζή-Άλλισον Ε. (1998). Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990: τάσεις-προβληματισμοί-προοπτικές. *The Greek Review of Social Research*, 96, 279–309. <https://doi.org/10.12681/grsr.736>

Ελισάβετ Κυριαζή - Άλλισον*

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 1990:
ΤΑΣΕΙΣ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ - ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο αυτό αναλύονται οι κύριες μεταναστευτικές τάσεις της περιόδου 1985-91, όπως δίνονται μέσα από τα στοιχεία της απογραφής του 1991 της ΕΣΥΕ που αφορούν την εσωτερική μετανάστευση. Οι τάσεις αυτές, δηλαδή η ύφεση του φαινομένου (μείωση του όγκου των μεταναστεύσεων) και η αναστροφή στις κατευθύνσεις που ακολούθησαν οι μετανάστες (ανάσχεση της μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές και ενίσχυση των αστικών-αγροτικών μεταναστεύσεων), καταγράφονται και διαχέονται σε όλες τις μεταναστευτικές ροές και σε όλα τα γεωγραφικά επίπεδα, ενώ παράλληλα διατηρείται μέρος των γεωγραφικών ανισοτήτων.

Τα στοιχεία της απογραφής για την εσωτερική μετανάστευση δίνουν ανεπαρκείς/ελλιπείς πληροφορίες, ποσοτικά και ποιοτικά, ζήτημα που δημιουργεί προβληματισμό για το πόσο γνωρίζουμε το φαινόμενο στις σημερινές συνθήκες.

Η εσωτερική μετανάστευση στη μεταπολεμική Ελλάδα ολοκλήρωσε μια πορεία. Ποια θα είναι η δυνατή εξέλιξη του φαινομένου, μέσα στα νέα ευρωπαϊκά και διεθνή κοινωνικο-οικονομικά πλαίσια; Θα είναι οι πόλεις που θα προσελκύσουν τους εν δυνάμει εσωτερικούς μετανάστες από την περιφέρεια ή η ύπαιθρος θα κρατήσει τον πληθυσμό της και θα συντηρηθεί η πληθυσμιακή σταθεροποίηση της προηγούμενης δεκαετίας;

---

* Λειτουργικός Επιστήμων, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Βρισκόμαστε σε απόσταση αναπνοής από τον 21ο αιώνα. Από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο της ανασυγκρότησης περάσαμε σταδιακά στην κοινωνία της αφθονίας, των ρήξεων, της ευελιξίας και σήμερα ζούμε τη νέα πραγματικότητα, αυτήν της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 πολλά φαινόμενα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής των κοινωνιών του δυτικού κόσμου δείχνουν να αλλάζουν «μορφές» και «διαδρομές». Η κινητικότητα ανθρώπων, αγαθών, υπηρεσιών, επιχειρήσεων και κεφαλαίου αλλά και, κυρίως, η ταχύτητα των αλλαγών που συμβαίνουν γύρω μας, όπου πιο γρήγορα από ποτέ περνάμε σε «νέες εποχές» έντονα διαφοροποιημένες από τις προηγούμενες, δημιουργούν κλίμα ρευστότητας και σύγχυσης και αφήνουν πολλά ανοικτά θέματα για μελέτη και ερμηνεία από την επιστημονική κοινότητα.

Μέσα σε αυτό το κλίμα της γενικευμένης αλλαγής, και το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης αλλάζει χαρακτήρα σε πολλές χώρες του ανεπτυγμένου κόσμου. Στη βιβλιογραφία που αφορά το θέμα της κοινωνικής αλλαγής έχει αναφερθεί ότι κοινωνίες του ίδιου βαθμού ανάπτυξης παρουσιάζουν και κοινά χαρακτηριστικά δημογραφικής και μεταναστευτικής συμπεριφοράς (Zelinski, 1971). Έτσι, στις «προηγμένες βιομηχανικά» κοινωνίες, και αφού έκλεισε η φάση της μεγάλης αγροτικής εξόδου προς τις πόλεις που χαρακτήρισε την προηγούμενη περίοδο της ύστερης βιομηχανικής ανάπτυξής τους, εμφανίζεται ακόμη μεγαλύτερη πτώση των μεταναστεύσεων από τις αγροτικές περιοχές προς τα αστικά κέντρα, εκμηδενίζεται η ενδοαγροτική μετανάστευση και αυξάνεται αυτή μεταξύ των κατοίκων των πόλεων. Στις κοινωνίες αυτές παρατηρείται η μεγαλύτερη διάχυση του νεωτερισμού στο εσωτερικό τους, με παράλληλη ελαχιστοποίηση των ποιοτικών διαφορών σε αυτές. Στην επόμενη φάση των «μεταβιομηχανικών» κοινωνιών, καταγράφονται υψηλά επίπεδα μετακινήσεων μεταξύ των πόλεων και υψηλά επίπεδα κυκλοφορίας των ατόμων που υποκαθιστούν την πιο μόνιμη μετανάστευση. Στις κοινωνίες αυτές, μειώνεται η σημασία του βιομηχανικού τομέα στην οικονομία, κυριαρχούν οι διαπεριφερειακές και διεθνείς σχέσεις, επέρχεται κοινωνικοπολιτισμική σύγκλιση και η κινητικότητα των ατόμων καθορίζεται από την ανάπτυξη των επικοινωνιών (Pryor, 1975, σ. 28)

Από τη δεκαετία του 1970, στις χώρες του δυτικού κόσμου παρατηρούνται τα εξής: Πρώτον, μείωση του όγκου των εσωτερικών μετανα-

στών, αν και εισερχόμαστε σε εποχή μεγάλης κινητικότητας (Fielding, 1986, σ. 224-225· Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995, σ. 40). Δεύτερον, αντικατάσταση της αστικοποίησης από την αποαστικοποίηση και την πληθυσμιακή αποκέντρωση, ιδιαίτερα των μητροπολιτικών περιοχών της Βόρειας Αμερικής, της Δυτικής Ευρώπης και της Ιαπωνίας, ενώ συγχρόνως παρατηρούνται σημεία πληθυσμιακής τόνωσης ενός μεγάλου αριθμού ζωνών υπαίθρου (Vining and Pallone, 1982· Fielding, 1975, σ. 1986· Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995). Τρίτον, τα μεταναστευτικά ρεύματα φαίνεται ότι κυριαρχούνται από μέλη της «νέας μεσαίας τάξης», της τάξης των επαγγελματιών και των διευθυντικών στελεχών (Fielding, 1986, σ. 225)

Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι οι χώρες του δυτικού κόσμου διανύουν την περίοδο της «μεταβιομηχανικής μετανάστευσης», η οποία αντιστοιχεί στην τελευταία γνωστή φάση της δημογραφικής μετάβασης (χαμηλοί ρυθμοί γεννητικότητας, θνησιμότητας, ελεγχόμενη φυσική κίνηση); Αν ναι, ποια θα είναι η επόμενη φάση; Το τέλος αυτής της εποχής που συμπύπτει και με το τέλος μιας χιλιετηρίδας σε ποια νέα φαινόμενα θα μας οδηγήσει; Ενυπάρχουν δυναμικές στα σημερινά δεδομένα που επιτρέπουν κάποιες εκτιμήσεις για το μέλλον της εσωτερικής μετανάστευσης; Οι συντάκτες του κειμένου «Ευρώπη 2000 - Προοπτικές ανάπτυξης του κοινοτικού εδάφους» ισχυρίζονται ότι μέσα στα όρια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας οι σημαντικότερες μεταβολές στη δημογραφία και την εσωτερική μετανάστευση φαίνεται να έχουν ήδη πραγματοποιηθεί (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1992, σ. 140). Να συμφωνήσουμε ως προς το σκέλος που αφορά την εσωτερική μετανάστευση;

Αλλά, και ως προς τη χώρα μας, πώς έχει εξελιχθεί η εσωτερική μετανάστευση στη μεταπολεμική περίοδο; Βρίσκεται η Ελλάδα σήμερα σε μια φάση μεταναστευτικού μετασχηματισμού που χαρακτηρίζει τις «μεταβιομηχανικές» κοινωνίες; Είναι εφικτή μια πρόβλεψη για τη μελλοντική εξέλιξη των μεταναστεύσεων στην Ελλάδα;

Με το άρθρο αυτό θα προσπαθήσουμε να δώσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα τοῦ 1990, όπου ισχυροποιούνται προηγούμενες τάσεις αναστροφής και εμφανίζεται η νέα τάση, αυτή της ύφεσης/άμβλυνσης του φαινομένου. Στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε στην ποσοτική και χωρική διάσταση της εσωτερικής μετανάστευσης και ελάχιστα θα ασχοληθούμε με τη δημογραφική και κοινωνικο-οικονομική πλευρά του θέματος, γιατί θεωρούμε ότι η μελέτη και των δύο πτυχών ξεφεύγει από τα όρια ενός άρθρου. Η ανάλυση στηρίζεται στα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού

του 1991 της ΕΣΥΕ, τα οποία αφορούν την εσωτερική μετανάστευση. Η χρήση αυτών των στατιστικών στοιχείων οδηγεί στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας, δηλαδή στο σχολιασμό/προβληματισμό για την επάρκεια και καταλληλότητα των στοιχείων αυτών για τη μελέτη της εσωτερικής μετανάστευσης. Στο τρίτο μέρος της εργασίας θα αποπειραθούμε, έχοντας υπ' όψη την προηγούμενη ανάλυση, να κάνουμε κάποιες εκτιμήσεις για τα δυνατά σενάρια πιθανών εξελίξεων της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα, μέσα στα πλαίσια της Ενωμένης Ευρώπης και της διεθνοποιημένης οικονομίας ειδικότερα.

2. ΕΝΝΟΙΑ, ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ως εσωτερική μετανάστευση νοείται η αλλαγή του μόνιμου τόπου κατοικίας του ατόμου/της οικογένειας από τα διοικητικά όρια μιας περιοχής σε άλλη, εντός των συνόρων μιας χώρας.

Τα στοιχεία για την εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα προέρχονται από αυτά που συγκεντρώνει η ΕΣΥΕ, σύμφωνα με διεθνείς οδηγίες (United Nations, 1978), στις ανά δεκαετία διεξαγόμενες απογραφές πληθυσμού - κατοικιών. Κατά την ΕΣΥΕ, ως εσωτερικοί μετανάστες ταξινομούνται τα μέλη των νοικοκυριών πέντε ετών και άνω, των οποίων ο δήμος/η κοινότητα του τόπου κατοικίας κατά την ημέρα της απογραφής του 1991 (1981, 1971, 1961) είναι διαφορετικός/ή από αυτόν/ή που διέμεναν πέντε χρόνια πριν την απογραφή, συγκεκριμένα τον Δεκέμβριο του 1985 (1975, 1965, 1955, αντίστοιχα).¹

Τα στοιχεία για την εσωτερική μετανάστευση που προέρχονται από απογραφές παρουσιάζουν τα εξής μειονεκτήματα: πρώτον, αφορούν μόνο την περίοδο αναφοράς (π.χ., έτος, πενταετία), δεύτερον, δεν περιλαμβάνουν τις ενδιάμεσες μεταναστεύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί από τα ίδια τα άτομα στην περίοδο αναφοράς, τρίτον, υπόκεινται στον παράγοντα των μετακινήσεων που μπορεί να πραγματοποιήθηκαν για απογραφικούς και μόνον λόγους στον τόπο καταγωγής/τόπο δευτερεύουσας κατοικίας των απογραφομένων, τέταρτον, είναι συνολικά (aggregate) και δεν καταγράφουν την ατομική διαδρομή/τροχιά των μεταναστών, και πέμπτον, δεν παρέχουν πληροφορίες για τους λόγους

---

1. Με την απογραφή του 1991 συγκεντρώθηκαν επί πλέον στοιχεία που αφορούν τον τόπο κατοικίας των μελών των νοικοκυριών ένα έτος πριν την απογραφή, δηλαδή τον «Μάρτιο του 1990».

οι οποίοι υποκίνησαν τη μετανάστευση. Παρά την ύπαρξη των παραπάνω προβλημάτων, δηλαδή της ανεπαρκούς εκτίμησης του μεγέθους και της ελλιπούς καταγραφής των ποιοτικών συνιστωσών του φαινομένου, ο όγκος των μεταναστών και οι κατευθύνσεις που αυτοί ακολουθούν διαμορφώνουν μακροχρόνιες τάσεις που καταγράφονται και αποτυπώνονται στο χώρο και μπορούν να μελετηθούν στα πλαίσια μιας πρώτης προσέγγισης του φαινομένου.

3. Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1980

Τα πρώτα μεταναστευτικά ρεύματα στο εσωτερικό της χώρας μετά το 1940 προκαλούνται από την εμπόλεμη κατάσταση που έζησε η Ελλάδα στη δεκαετία αυτή. Οι μεταναστεύσεις της δεκαετίας του '40 δεν έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα (Κοτζαμάνης, 1990). Από τη δεκαετία του '50 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, η μετακίνηση των εσωτερικών μεταναστών, επιλεκτική σχεδόν ως προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, που συγκέντρωναν και το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας της χώρας, συνετέλεσε στην πληθυσμιακή υπερσυγκέντρωση των δύο αυτών πόλων. Συγχρόνως και παράλληλα με την εξωτερική μετανάστευση, η οποία έφθασε σε σημείο αιχμής στη δεκαετία του '60, η εσωτερική μετανάστευση συνετέλεσε στην αύξηση του μεγέθους των αστικών κέντρων και στη συρρίκνωση του πληθυσμού των περισσότερων περιοχών της υπαίθρου, παρ' όλο που στην περίοδο αυτή οι συνθήκες στον αγροτικό χώρο βελτιώθηκαν. Η ενδοαγροτική μετανάστευση έχει μια αξιοσημείωτη παρουσία στην περίοδο αυτή. Στο τέλος της δεκαετίας του '70, τα στοιχεία της απογραφής έδειξαν πτώση του ρυθμού αύξησης του πληθυσμού των Π.Σ. Αθηνών και Θεσσαλονίκης και εμφανίστηκαν οι πρώτες τάσεις για αναστροφή των μεταναστευτικών κατευθύνσεων. Μειώνονται οι μεταναστεύσεις από τις αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις αλλά και προς τις άλλες αγροτικές περιοχές. Καταγράφονται οι πρώτες ενδείξεις για «αναχωρήσεις» από τις πόλεις προς την ύπαιθρο. Στην πενταετία 1975-81, η οποία συμπίπτει χρονικά με τη διεθνή οικονομική ύφεση αλλά και με την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο στην Ελλάδα, έχουμε και το μεγαλύτερο όγκο εσωτερικών μεταναστών από τη μετεμφυλιακή περίοδο, όπως τα στοιχεία της ΕΣΥΕ έδειξαν (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
*Βασικοί τύποι μεταναστευτικών ροών μεταξύ περιοχών
 διαφορετικού βαθμού αστικότητας*

Εσωτερικοί μετανάστες	1955 - 61		1965 - 71		1975 - 81		1985 - 91	
	(.000)	(%)**	(.000)	(%)**	(.000)	(%)**	(.000)	(%)**
Σύνολο εσωτερικών μεταναστών*	644,8		764,5		806,0		598,9	
Μεταναστεύσαντες από: σε:								
από αγροτικές περιοχές στην Αθήνα	107,8	16,7	117,0	15,3	98,5	12,2	30,4	5,1
από αγροτικές περιοχές σε άλλες αστικές περιοχές	108,9	16,9	138,7	18,1	129,5	16,1	49,6	8,3
από αγροτικές σε άλλες αγροτικές περιοχές	108,6	16,8	83,8	11,0	55,9	6,9	26,6	4,4
από άλλες αστικές περιοχές στην Αθήνα	72,8	11,3	93,8	12,3	79,4	9,9	47,2	7,9
από αστικές σε άλλες αστικές περιοχές	35,4	5,5	53,8	7,0	77,7	9,6	73,3	12,2
από αστικές περιοχές σε αγροτικές περιοχές	23,4	3,6	26,5	3,5	45,6	5,7	73,9	12,3
από την Αθήνα σε άλλες αστικές περιοχές	18,9	2,9	31,6	4,1	63,2	7,8	60,3	10,1
από την Αθήνα σε ημιαστικές περιοχές	9,2	1,4	14,9	1,9	38,5	4,8	52,5	8,8
από την Αθήνα σε αγροτικές περιοχές	12,3	1,9	18,7	2,4	48,6	6,0	64,4	10,8

* Δεν συμπεριλαμβάνονται οι μετακινήθentes εντός των Π.Σ. Αθηνών, Θεσ/νίκης.

** Ως ποσοστό επί του συνόλου όλων των μεταναστεύσεων της περιόδου.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού 1961, 1971, 1981, 1991 (υπολογισμοί συγγραφέα) (δειγμ. επεξεργ. 2%, 5%, 10% για τα έτη 1961, 1971, 1981, αντίστοιχα - πλήρης επεξεργ. για το 1991).

4. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1980-91

Η δεκαετία του '80 ξεκινά με την πλήρη ένταξη της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, γεγονός το οποίο διαμορφώνει ένα νέο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο. Παράλληλα, αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση του κράτους σοσιαλιστική κυβέρνηση που ασκεί ιδιαίτερα ευρεία πολιτική κράτους πρόνοιας τα παροχών. Τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (1986), το Πρώτο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1988), η Κοινή Αγροτική Πολιτική σηματοδότησαν τη βελτίωση των όρων στο γεωργικό τομέα αλλά και στην περιφέρεια γενικότερα. Η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος φέρνει και σημαντική άνοδο στα επίπεδα διαβίωσης και καταναλώσης στην ύπαιθρο. Ασκείται εθνική περιφερειακή πολιτική κινή-

τρων με θετικά αποτελέσματα για τον τουρισμό, αλλά πολλές φορές αναποτελεσματική όσον αφορά τουλάχιστον την περιφερειακή αποκέντρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Γίνονται δημόσιες επενδύσεις σε τεχνικές υποδομές και σε υποδομές υπηρεσιών σε όλη την περιφέρεια. Η απασχόληση στο βιομηχανικό τομέα μειώνεται λόγω των αλλαγών στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας (αποβιομηχάνιση), η απασχόληση στον τριτογενή τομέα (δημόσιο/ιδιωτικό) αυξάνεται ακόμη περισσότερο (δημιουργία νέων θέσεων εργασίας/διορισμοί), ο τουρισμός (εσωτερικός/εξωτερικός) παίζει κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική ζωή της περιφέρειας, μορφές άτυπης απασχόλησης τόσο στον αστικό όσο και στον εξωαστικό/αγροτικό χώρο αναδύονται (Βαϊου και Χατζημυχάλης, 1987) και εναλλακτικές δυνατότητες απασχόλησης/πολυδραστηριότητας/συμπληρωματικού εισοδήματος αναπτύσσονται. Στην ίδια περίοδο, η Ελλάδα μεταλλάσσεται από χώρα «εξόδου» σε χώρα «εισόδου», όσον αφορά τη διεθνή μετανάστευση.

Στην ίδια δεκαετία, οι αλλαγές στη χωρική κατανομή του πληθυσμού εντοπίζονται στην πτώση του ρυθμού πληθυσμιακής αύξησης των αστικών κέντρων γενικά και στην πληθυσμιακή ανάκαμψη ζωνών της υπαίθρου, κυρίως των παράκτιων/νησιωτικών, και καταγράφεται πιο έντονα η τάση για σταθεροποίηση της γεωγραφικής κατανομής του πληθυσμού.

Μέσα σ' αυτό το «πλαίσιο», η εσωτερική μετανάστευση της περιόδου 1985-91 εμφάνισε, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών του 1991,² δύο κύρια χαρακτηριστικά:

1. Μείωση του όγκου της εσωτερικής μετανάστευσης – Ύφεση του φαινομένου

Η τάση αυτή ήταν ήδη καταγεγραμμένη στον ευρωπαϊκό χώρο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995). Για την Ελλάδα, όμως, η ύφεση ήρθε αμέσως μετά το μεγάλο κύμα της εσωτερικής μετανάστευσης της περιόδου 1975-81.

---

2. Επειδή στα δημοσιευμένα στοιχεία της εσωτερικής μετανάστευσης της απογραφής του 1991 της ΕΣΥΕ οι μετακινήθentes εντός των πολεοδομικών συγκροτημάτων της χώρας συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία των εσωτερικών μεταναστών, θεωρήσαμε ότι θα έπρεπε να γίνουν διορθώσεις των δημοσιευμένων πινάκων. Η υπόθεση που κάναμε ήταν ότι ο αριθμητικά σημαντικός αυτός πληθυσμός (πρόκειται για 225.368 άτομα ή για το 27% όλων των μεταναστών της χώρας για την περίοδο 1985-91) φέρει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ότι, συνυπολογίζοντάς τον με τον υπόλοιπο μεταναστεύσαντα πληθυσμό, αλλοίωσε κατά κάποιον τρόπο τη συνολική εικόνα των μεταναστών. Έτσι, ζητήθηκαν από την ΕΣΥΕ ειδικές επεξεργασίες/πίνακες που αφορούσαν τα χαρακτηριστικά των ατόμων που μετακινήθηκαν εντός των Π.Σ. Αθηνών και Θεσσαλονίκης και ακολούθησαν οι διορθώσεις των βασικών πινάκων ανάλυσης.

Έτσι, έχουμε μια σημαντική μη αναμενόμενη πτώση, που σημειώθηκε στον αριθμό των εσωτερικών μεταναστών τόσο σε απόλυτους αριθμούς (από τις 806 χιλ. το 1975-81 στις 600 χιλ. το 1985-91) όσο και σε ποσοστό στο σύνολο των μελών των νοικοκυριών της χώρας (9 στα 100 μέλη των ελληνικών νοικοκυριών είχαν αλλάξει τόπο κατοικίας μεταξύ 1975-81, ενώ ο αριθμός αυτός μόλις φθάνει τα 6,2 μέλη το 1985-91). Από τους Πίνακες 2 και 3 γίνεται φανερό ότι η ύφεση προκλήθηκε από τα αστικά κέντρα, όλων των μεγεθών, τα οποία προσέκλυσαν λιγότερους μετανάστες στην περίοδο 1985-91.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέλη νοικοκυριών 5 ετών και άνω ως προς τον τόπο διαμονής κατά την απογραφή 1991 και κατά τον Δεκέμβριο 1985. Εγκατασταθέντες, αναχωρήσαντες και ισοζύγιο εσωτερικής μετανάστευσης

Τόπος διαμονής κατά την απογραφή 1991	Συνολικός αριθμός μελών νοικοκυριών 5 ετών και άνω	Διαμένοντες κατά τον Δεκέμβριο 1985 στον ίδιο δήμο/κοινότητα με αυτόν της απογραφής		Μετακινηθέντες κατά την περίοδο: Δεκέμβρ. 1985-απογραφή 1991				
		(Α) (000)	(B) (000)	(B/A) %	Εγκατασταθέντες από άλλη περιοχή της Ελλάδος*	Αναχωρήσαντες προς άλλη περιοχή της Ελλάδος*	Ισοζύγιο εσωτερικής μετανάστευσης (+ ή -)	
	(A) (000)	(B) (000)	(B/A) %	(Γ) (000)	(Γ/A) %	(Δ) (000)	(Γ-Δ) (000)	(Γ-Δ/A) %
Σύνολο Ελλάδος	9.702.913	8.030.698	82,8	598.931	6,2	598.931	0	
Αστικές περιοχές (σύνολο)	5.404.073	4.895.502	85,8	307.662	5,4	404.073	-96.411	-1,7
Π.Σ. Αθηνών	2.918.155	2.560.582	87,7	96.682	3,3	177.304	-80.622	-2,8
Π.Σ. Θεσσαλονίκης	709.697	606.180	85,4	46.734	6,6	47.447	-713	-0,1
Αστικές 50.000 κατ. και άνω	691.782	577.663	83,5	52.346	7,6	60.986	-8.640	-1,2
Αστικές 30.000-49.999 κατ.	542.524	453.421	83,6	40.359	7,4	53.113	-12.754	-2,4
Αστικές 10.000-29.999 κατ.	841.915	697.656	82,9	71.541	8,5	65.223	6.318	0,8
Ημιαστικές περιοχές (σύνολο)	1.236.520	1.027.194	84,5	109.893	8,9	72.976	36.917	3,0
Ημιαστικές 5.000-9.999 κατ.	459.041	368.238	80,2	50.756	11,1	28.647	22.109	4,8
Ημιαστικές 2.000-4.999 κατ.	777.479	658.956	84,8	59.137	7,6	44.329	14.808	1,9
Αγροτικές περιοχές (σύνολο)	2.762.320	2.333.370	84,5	181.376	6,6	121.882	59.494	2,2
Αγροτικές 1.000-1.999 κατ.	757.106	646.562	85,4	49.709	6,6	32.334	17.375	2,3
Αγροτικές 500-999 κατ.	940.872	804.952	85,6	56.725	6,0	39.768	16.957	1,8
Αγροτικές κάτω των 500 κατ.	1.064.342	881.856	82,6	74.942	7,0	49.780	25.162	2,4

* Δεν συμπεριλαμβάνονται οι μετακινηθέντες εντός των Π.Σ. Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1991, τόμος IV, Πιν.28 (πλήρης επεξεργασία στοιχείων) (υπολογισμοί συγγραφέα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μέλη νοικοκυριών 5 ετών και άνω ως προς τον τόπο διαμονής κατά την απογραφή 1981 και κατά τον Δεκέμβριο 1975. Εγκατασταθέντες, αναχωρήσαντες και ισοζύγιο εσωτερικής μετανάστευσης

Τόπος διαμονής κατά την απογραφή 1981	Συνολικός αριθμός μελών νοικοκυριών 5 ετών και άνω	Διαμένοντες κατά τον Δεκέμβριο 1975 στον ίδιο δήμο/ κοινότητα με αυτόν της απογραφής		Μετακινηθέντες κατά την περίοδο: Δεκέμ. 1975-απογραφή 1981			
		(Α) (000)	(B) (000)	(B/A) %	Εγκατασταθέντες από άλλη περιοχή της Ελλάδος*	Αναχωρήσαντες προς άλλη περιοχή της Ελλάδος*	Ισοζύγιο εσωτερικής μετανάστευσης (+ ή -)
	(A) (000)	(B) (000)	(B/A) %	(Γ) (000)	(Γ/A) %	(Δ) (000)	(Γ-Δ) (000)
Σύνολο Ελλάδος	8.961.407	7.513.160	83,8	805.930	9,0	805.930	0
Αστικές περιοχές (σύνολο)	5.186.046	4.282.700	82,6	528.510	10,2	377.820	150.690
Π.Σ. Αθηνών	2.790.943	2.382.350	85,4	217.190	7,8	150.240	66.950
Π.Σ. Θεσσαλονίκης	649.474	518.770	79,9	77.030	11,9	44.160	32.870
Αστικές 50.000 κατ. και άνω	536.068	421.840	78,7	76.070	14,2	47.200	28.870
Αστικές 30.000-49.999 κατ.	617.499	478.440	77,5	87.190	14,1	67.860	19.330
Αστικές 10.000-29.999 κατ.	591.962	481.300	81,3	71.030	11,2	68.360	2.670
Ημιαστικές περιοχές (σύνολο)	1.039.189	848.500	81,7	111.650	10,7	107.120	4.530
Ημιαστικές 5.000-9.999 κατ.	324.356	258.720	79,8	40.670	12,5	37.650	3.020
Ημιαστικές 2.000-4.999 κατ.	714.833	589.780	82,5	70.980	9,9	69.470	1.510
Αγροτικές περιοχές (σύνολο)	2.736.172	2.381.960	87,1	165.770	6,1	320.990	-155.220
Αγροτικές 1.000-1.999 κατ.	731.003	627.390	85,2	51.780	7,1	67.720	-15.940
Αγροτικές 500-999 κατ.	925.355	814.260	88,0	51.570	5,6	95.610	-44.040
Αγροτικές κάτω των 500 κατ.	1.079.814	940.310	87,1	62.420	5,8	157.660	-95.240

* Δεν συμπεριλαμβάνονται οι μετακινηθέντες εντός των Π.Σ. Αθηνών και Θεσσαλονίκης.
Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981, τόμος IV, Πίν. 28 (δειγματοληπτική επεξεργασία στοιχείων 10%) (υπολογισμοί συγγραφέα).

II. Τάση για αναστροφή των μεταναστευτικών κατευθύνσεων

Η τάση αποαστικοποίησης/πληθυσμιακής αποκέντρωσης, η οποία εμφανίστηκε στις προηγούμενες δεκαετίες στις ανεπτυγμένες χώρες του δυτικού κόσμου και η οποία τίθεται ήδη υπό αμφισβήτηση ως προς τη φύση και τη σπουδαιότητα των παραγόντων που τη δημιουργήσαν (Champion, 1989· Cochrane and Vininig, 1988), φαίνεται να ισχυροποιείται με χρονική υστέρηση στην Ελλάδα την περίοδο αυτή. Η αναστροφή εντοπίζεται στην αλλαγή του είδους της μετανάστευσης, από «αγροτική-αστική» μετανάστευση, η οποία κυριάρχησε στις πρώτες μεταπολεμικές περιόδους, σε «αστική-αγροτική», το 1985-91. Η τάση αυτή ενισχύεται

(Πίνακας 1), χωρίς όμως και να μπορούμε να μιλάμε για αυξημένα επίπεδα εισροών αστικής προέλευσης μεταναστών στις αγροτικές περιοχές.

Η ύφεση και η περιορισμένης έκτασης αναστροφή επέδρασαν συνδυαστικά και σωρευτικά στη χωρική έκφραση της εσωτερικής μετανάστευσης. Έτσι, η εικόνα του φαινομένου διαγράφεται ως εξής:

Α. Εσωτερική μετανάστευση ως προς τον όγκο, τις μεταναστευτικές ροές και τα μεταναστευτικά ισοζύγια

Πρώτον: Πληθυσμιακή ανάκαμψη των αγροτικών περιοχών

Η μείωση του αριθμού των αναχωρήσεων από τις αγροτικές περιοχές (από 320 χιλ. το 1975-81 στις 122 χιλ. το 1985-91) είναι το πιο σημαντικό φαινόμενο της περιόδου (Πίνακες 2 και 3). Επειδή δε ο αριθμός των εγκατασταθέντων σ' αυτές αυξάνεται ελαφρά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, οι αγροτικές περιοχές για πρώτη φορά μεταπολεμικά εμφανίζουν θετικά μεταναστευτικά ισοζύγια και ανατρέπουν τις πληθυσμιακές απώλειες που χαρακτήριζαν τις προηγούμενες δεκαετίες. (Πίνακας 3). Οι αγροτικές περιοχές ενισχύονται από αστικής-αγροτικής κατεύθυνσης μετακίνηση, ενώ η ενδοαγροτική μετακίνηση έχει φθάσει στα χαμηλότερα επίπεδα της μεταπολεμικής περιόδου (Πίνακες 4 και 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εσωτερικοί μετανάστες ως προς τον τόπο διαμονής τους κατά την απογραφή 1991 και κατά τον Δεκέμβριο 1985

Τόπος διαμονής κατά την απογραφή 1991	Εσωτερικοί Μετανάστες*	Τόπος διαμονής κατά τον Δεκέμβριο του 1985				
		Π.Σ. Αθηνών	Π.Σ. Θεσσαλονίκης	Λοιπές Αστικές περιοχές	Ημι- αστικές περιοχές	Αγροτικές περιοχές
	%	%	%	%	%	%
Σύνολο Ελλάδος	598.931 100,0	177.304 29,6	47.447 7,9	179.322 30,0	72.976 12,2	121.882 20,3
Αστικές περιοχές (σύνολο)	307.662 100,0	60.338 19,6	16.034 5,2	104.483 34,0	46.862 15,2	79.975 26,0
Π.Σ. Αθηνών	96.682 100,0		5.152 5,3	42.121 43,6	18.965 19,6	30.444 31,5
Π.Σ. Θεσσαλονίκης	46.734 100,0	6.241 13,4		18.503 39,6	9.124 19,5	12.866 27,5
Αστικές 50.000 κατ. και άνω	52.346 100,0	18.212 34,8	3.047 5,8	12.341 23,6	6.651 12,7	12.095 23,1
Αστικές 30.000-49.999 κατ.	40.359 100,0	8.372 20,7	4.619 11,4	10.151 25,2	5.957 14,8	11.260 27,9
Αστικές 10.000-29.999 κατ.	71.541 100,0	27.513 38,5	3.216 4,5	21.367 29,9	6.165 8,6	13.280 18,5
Ημιαστικές περιοχές (σύνολο)	109.893 100,0	52.518 47,8	13.126 11,9	19.306 17,6	9.611 8,7	15.332 14,0
Ημιαστικές 5.000-9.999 κατ.	50.756 100,0	28.665 56,5	4.927 9,7	7.110 14,0	3.888 7,7	6.166 12,1
Ημιαστικές 2.000-4.999 κατ.	59.137 100,0	23.853 40,3	8.199 14,0	12.196 20,6	5.723 9,6	9.166 15,5
Αγροτικές περιοχές (σύνολο)	181.376 100,0	64.448 35,5	18.287 10,1	55.533 30,6	16.503 9,1	26.605 14,7
Αγροτικές 1.000-1.999 κατ.	49.709 100,0	17.715 35,6	6.658 13,4	13.483 27,1	4.410 8,9	7.443 15,0
Αγροτικές 500-999 κατ.	56.725 100,0	18.166 32,0	7.326 12,9	17.332 30,6	5.065 8,9	8.836 15,6
Αγροτικές κάτω των 500 κατ.	74.942 100,0	28.567 38,1	4.303 5,7	24.718 33,0	7.028 9,4	10.326 13,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Εσωτερικοί μετανάστες ως προς τον τόπο διαμονής τους κατά την απογραφή 1981 και κατά τον Δεκέμβριο 1975

Τόπος διαμονής κατά την απογραφή 1981	Εσωτερικοί Μετανάστες*	Τόπος διαμονής κατά τον Δεκέμβριο του 1975					
		Π.Σ. Αθηνών	Π.Σ. Θεσσαλονίκης	Λουπές Αστικές περιοχές	Ημι- αστικές περιοχές	Αγροτικές περιοχές	
	%	%	%	%	%	%	
Σύνολο Ελλάδος	805.930 100,0	150.240 18,6	44.160 5,5	183.420 22,8	107.120 13,3	320.990 39,8	
Αστικές περιοχές (σύνολο)	528.510 100,0	63.140 11,9	23.990 4,6	133.030 25,2	80.320 15,2	228.030 43,1	
Π.Σ. Αθηνών	217.190 100,0		9.450 4,4	69.940 32,2	39.300 18,1	98.500 45,3	
Π.Σ. Θεσσαλονίκης	77.030 100,0	8.140 10,6		20.430 26,5	14.120 18,3	34.340 44,6	
Αστικές 50.000 κατ. και άνω	76.070 100,0	17.120 22,6	3.620 4,7	16.870 22,2	9.530 12,5	28.930 38,0	
Αστικές 30.000-49.999 κατ.	87.190 100,0	17.510 20,1	7.410 8,5	15.010 17,2	10.670 12,2	36.590 42,0	
Αστικές 10.000-29.999 κατ.	71.030 100,0	20.370 28,7	3.510 4,9	10.780 15,2	6.700 9,4	29.670 41,8	
Ημιαστικές περιοχές (σύνολο)	111.650 100,0	38.530 34,5	7.920 7,1	16.990 15,2	11.140 10,0	37.070 33,2	
Ημιαστικές 5.000-9.999 κατ.	40.670 100,0	14.600 35,9	2.000 4,9	6.960 17,1	4.030 9,9	13.080 32,2	
Ημιαστικές 2.000-4.999 κατ.	70.980 100,0	23.930 33,8	5.920 8,3	10.030 14,1	7.110 10,0	23.990 33,8	
Αγροτικές περιοχές (σύνολο)	165.770 100,0	48.570 29,3	12.250 7,4	33.400 20,1	15.660 9,4	55.890 33,8	
Αγροτικές 1.000-1.999 κατ.	51.780 100,0	16.620 32,1	4.320 8,3	8.160 15,8	5.450 10,5	17.230 33,3	
Αγροτικές 500-999 κατ.	51.570 100,0	12.200 23,6	4.820 9,3	11.180 21,7	4.930 9,6	18.440 35,8	
Αγροτικές κάτω των 500 κατ.	62.420 100,0	19.750 31,6	3.110 5,0	14.060 22,5	5.280 8,5	20.220 32,4	

* Δεν συμπεριλαμβάνονται οι μετακινήθεντες εντός των Π.Σ. Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981, τόμος IV, Πίν. 23 (δευγατοληπτική επεξεργασία στοιχείων 10%).

Δεύτερον: Σμίκρυνση του ρόλου της Πρωτεύουσας ως αποδέκτη μεταναστευτικών ροών γενικά

Ο αριθμός των εγκατασταθέντων στο Π.Σ. Αθηνών που προέρχονται από κάποιον άλλο δήμο ή κοινότητα της χώρας εκτός Πολεοδομικού Συγκροτήματος, μειώνεται κατά 55% σχετικά με την προηγούμενη απογραφή (από τις 217 χιλ. της περιόδου 1975-81 στις 97 χιλ. το 1985-91), ενώ ο αριθμός των αναχωρούντων από το Π.Σ. Αθηνών αυξάνεται (από τις 150 χιλ. στις 177 χιλ., αντίστοιχα). Έτσι, δημιουργείται ένα αρνητικό μεταναστευτικό υπόλοιπο 80 χιλιάδων ατόμων περίπου ή αλλιώς μια απώλεια 2,8% του πληθυσμού του (Πίνακες 2 και 3). Η μετανάστευση από τις αγροτικές περιοχές προς την Αθήνα μειώνεται ακόμη περισσότερο στην περίοδο αυτή (Πίνακες 4 και 5).

Τρίτον: Λιγότερες εισροές στα αστικά κέντρα – αρνητικά μεταναστευτικά ισοζύγια

Η εικόνα διαφοροποιείται, αν δούμε αναλυτικά τις πληθυσμιακές υποκατηγορίες των λοιπών αστικών περιοχών (Πίνακες 2,3 και 4,5).

- Το Π.Σ. Θεσσαλονίκης δείχνει το 1985-91 σημεία ανάσχεσης των μεταναστευτικών κινήσεων προς αυτό, σε αντίθεση με το Π.Σ. Αθηνών, το οποίο, ήδη από το 1975-81, έδειξε αντίστοιχες τάσεις. Η εσωτερική μετανάστευση ουσιαστικά δεν επιδρά στην αύξηση/μείωση του πληθυσμού του Π.Σ. Θεσσαλονίκης, αφού οι εισροές/εκροές εσωτερικών μεταναστών εξισορροπούνται (Πίνακας 2).

- Τα λοιπά αστικά κέντρα, στο σύνολό τους, φαίνεται ότι και αυτά έλκουν λιγότερο τους εσωτερικούς μετανάστες στην περίοδο 1985-91, αφού ο αριθμός των εγκατασταθέντων σ' αυτά μειώνεται σημαντικά (από τις 235 χιλ. το 1975-81 στις 165 χιλ. το 1985-91), ενώ ο αριθμός των αναχωρησάντων από αυτά παραμένει σχεδόν σταθερός. Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 οι πόλεις εμφανίζουν πολύ μικρά ποσοστά μεταναστών εγκατασταθέντων σ' αυτές την τελευταία πενταετία και, αντίθετα, υψηλότερα ποσοστά μη μετακινήθέντων.

Αναλυτικά, κατά μέγεθος αστικού κέντρου:

α) Μεγάλες πόλεις, των 50.000 κατ. και άνω: Έχουν μικρές πληθυσμιακές απώλειες λόγω αρνητικού μεταναστευτικού ισοζυγίου. Οι πόλεις αυτές αντλούν τους μετανάστες αυτής της περιόδου κατ' αρχήν από την Αθήνα αλλά και από τις άλλες αστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας. (Στην προηγούμενη περίοδο οι εισοδοί σε αυτές προέρχονταν κατά 38% από τις αγροτικές περιοχές).

β) Μεσαίες πόλεις, των 30.000-49.999 κατ.: Πλήττονται περισσότερο από τα άλλα αστικά κέντρα, λόγω της μεγάλης πτώσης των εισροών σ' αυτές, και έχουν από τις μεγαλύτερες απώλειες πληθυσμού της περιόδου (-2,4%) μετά από αυτή του Π.Σ. Αθηνών (-2,8%). Οι πόλεις αυτού του μεγέθους τροφοδοτούνται εξ ίσου με μετανάστες από αγροτικές περιοχές και από τα λοιπά αστικά κέντρα και λιγότερο με μετανάστες από την Αθήνα. (Το 1975-81 οι μετανάστες προήλθαν κατά 42% από τις αγροτικές περιοχές).

γ) Μικρές πόλεις, των 10.000-29.999 κατ.: Δεν παρουσιάζουν αλλαγές στη μεταναστευτική διαδικασία. Οι πόλεις αυτές έχουν θετική σχέση με τις άλλες αστικές περιοχές, ιδιαίτερα με το Π.Σ. Αθηνών (39% των μεταναστών προέρχονται από αυτό), και μικρότερη εξάρτηση από τις περιοχές της υπαίθρου (19%). (Αντίθετα, το 1975-81, το 42% των μεταναστών είχαν αγροτική προέλευση).

Τέταρτον: Αυξημένος αριθμός εγκαταστάσεων στις ημιαστικές περιοχές κατοίκων που προέρχονται κυρίως από τα Π.Σ. Αθηνών και Θεσσαλονίκης

Αυτό καταγράφει εν μέρει την επέκταση των πολεοδομικών συγκροτημάτων προς τους γειτονικούς τους δήμους/κοινότητες που στατιστικά ταξινομούνται ως ημιαστικοί αλλά ουσιαστικά υπάγονται στο ίδιο λειτουργικό σύνολο (Κυριαζή-Άλλισον, 1994· Πετράκος και Μαροδάκης, 1997). Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι ημιαστικές περιοχές τροφοδοτούνται ολοένα και λιγότερο από τις αγροτικές παίζοντας μικρότερο ρόλο στο μηχανισμό των μετακινήσεων στον κόσμο της υπαίθρου.

Πέμπτον: Ανάκαμψη των αγροτικών περιοχών κάτω των 500 κατ.

Σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο, 1975-81, οι διαφορές είναι εντυπωσιακές (Πίνακες 2,3 και 4,5). Όπως δείχνουν τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, όχι μόνον ο αριθμός των αναχωρησάντων από αυτές μειώνεται εξαιρετικά (από τις 160 χιλ. το 1975-81 στις 50 χιλ. το 1985-91), αλλά συγχρόνως έχουμε και θετικές εισροές σε αυτές, με αποτέλεσμα μια αύξηση του πληθυσμού κατά 25 χιλιάδες. Οι εσωτερικοί μετανάστες των μικρών αυτών κοινοτήτων έχουν, στη συντριπτική τους πλειονότητα, αστική προέλευση – από το Π.Σ. Αθηνών 38% και από τις άλλες πόλεις 33%. Αντίθετα, οι ίδιες αυτές περιοχές στην προηγούμενη περίοδο, 1975-81, προσέλαβαν τους μετανάστες τους κυρίως από τις άλλες αγροτικές περιοχές (32%) όσο και από τα αστικά κέντρα, αλλά σε μικρότερο βαθμό από ό,τι κατά την τελευταία, υπό μελέτη περίοδο.

Β. Εσωτερική μετανάστευση κατά Περιφέρειες Ανάπτυξης (ΥΠΑ), νομό και βαθμό αστικότητας

Τα κύρια χαρακτηριστικά της εσωτερικής μετανάστευσης στην περίοδο 1985-91, δηλαδή η ύφεση και η αναστροφή, γίνονται εμφανή και σε περιφερειακό και σε νομαρχιακό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο περιοχών διαφορετικού βαθμού αστικότητας. Όμως, τόσο η ύφεση όσο και η αναστροφή δεν εμφανίζονται γεωγραφικά ισόρροπα κατανομημένες. Έτσι, αν και έχουμε άμβλυση στην εξέλιξη του φαινομένου, έχουμε και διατήρηση μέρους των ανισοτήτων. Θα πρέπει, λοιπόν, να γίνει διάκριση μεταξύ των διαφορετικού βαθμού γεωγραφικών επιπέδων, όπου συνεχίζεται η απώλεια πληθυσμού – αν και σε χαμηλότερα επίπεδα από τις προηγούμενες περιόδους –, και εκείνων όπου τα μεταναστευτικά ισοζύγια έχουν σταθεροποιηθεί ή και ακόμη αναστραφεί σε θετικές εισροές πληθυσμών.

Οι τάσεις που καταγράφονται κατά γεωγραφικό επίπεδο είναι οι εξής:

Πρώτον: Γενικά, πτωχική τάση των πληθυσμιακών απωλειών/κερδών τόσο των Περιφερειών Ανάπτυξης (ΥΠΑ) όσο και των νομών (Πίνακας 6)

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Μεταβολή πληθυσμού (+ ή -) ως ποσοστό* επί του πληθυσμού αναφοράς της περιοχής. Κατά Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΥΠΑ), νομό και βαθμό αστικότητας

Τόπος κατοικίας κατά την απογραφή 1981, 1991	1975-1981				1985-1991			
	Σύνολο	Αστικές περιοχές	Ημι- αστικές περιοχές	Αγροτικές περιοχές	Σύνολο	Αστικές περιοχές	Ημι- αστικές περιοχές	Αγροτικές περιοχές
	%	%	%	%	%	%	%	%
I. Ανατ. Μακεδονίας - Θράκης	-2,3	4,3	-4,6	-6,8	-0,8	-0,3	-2,1	-0,8
Δράμας	-4,8	3,7	-6,4	-12,7	-0,5	-1,1	-0,5	0,2
Εβρου	-4,3	4,0	-5,6	-9,4	-1,9	-0,1	-3,4	-2,6
Καβάλας	0,1	4,3	-3,0	-2,9	-0,1	-1,1	-0,1	0,9
Ξάνθης	-0,2	8,0	-4,4	-5,8	-0,8	0,9	-9,8	-1,1
Ροδόπης	-1,9	1,9	-2,6	-4,3	-0,6	0,4	-3,3	-0,9
II. Κεντρ. Μακεδονίας	0,8	4,5	-0,3	-0,6	0,8	-0,3	2,9	1,9
Ημαθίας	-0,9	2,2	-2,2	-4,7	-0,5	-2,4	-0,1	1,9
Θεσσαλονίκης	4,0	5,1	1,7	-3,4	1,0	-0,1	5,5	5,3
Κιλκίς	-5,3	1,4	-1,1	-7,7	-0,5	-3,1	-0,6	0,1
Πέλλης	-2,9	2,9	-3,1	-6,1	-0,4	-0,5	-0,6	-0,3
Πιερίας	-0,3	5,2	-0,7	-4,6	1,2	1,1	0,8	1,3
Σερρών	-6,4	1,2	-5,8	-9,5	-0,5	-0,1	-0,5	-0,6
Χαλκιδικής	0,4		4,0	-2,4	6,0		4,9	6,8
Αγ. Όρος	9,0			9,0	3,3			3,3
III. Δυτικής Μακεδονίας	-2,3	4,1	-4,6	-5,1	-1,7	-5,1	-3,9	0,6
Γρεβενών	-3,8		-8,9	-1,4	1,6		-6,8	6,8
Καστοριάς	0	-0,7	5,1	-0,7	-2,6	-12,4	-1,0	2,4
Κοζάνης	-2,7	4,9	-4,9	-7,3	-2,1	-3,4	-3,0	-1,0
Φλωρίνης	-2,8	8,4	-6,0	-6,3	-2,1	-3,9	-4,6	-1,2
IV. Ηπείρου	-5,0	-0,4	0,5	-7,3	0,2	-2,8	-3,0	2,3
Αρτης	-8,2	-8,1	1,0	-8,8	-1,6	-11,3	2,2	1,9
Θεσπρωτίας	-8,1		1,3	-11,5	-0,4		-6,6	1,9
Ιωαννίνων	-2,7	1,6	-1,5	-4,9	1,8	-0,2	-3,0	3,8
Πρεβέζης	-3,9	4,5	3,8	-7,4	-1,1	-2,6	-0,9	-0,5
V. Θεσσαλίας	-3,6	4,1	-5,3	-10,4	-0,9	-2,4	-0,4	0,4
Καρδίτσας	-9,8	-1,3	-9,3	-12,7	-1,2	-5,2	-2,3	0,7
Λαρίσης	-2,3	7,3	-7,2	-11,0	-1,3	-1,9	-0,2	-1,0
Μαγνησίας	0,9	3,5	-1,0	-3,6	0,3	-1,1	1,6	2,7
Τριφυλίων	-6,7	0,5	-3,0	-11,6	-1,8	-5,0	-2,7	0,5

VI. Ιονίων Νήσων	-4,0	-0,2	-9,5	-4,1	1,2	-1,5	-2,0	2,8
Ζακύνθου	-2,1		-2,5	-1,9	1,6	-2,7		3,6
Κεφαλονιάς	-2,1	-0,2		-3,3	1,7	-1,1	3,4	3,4
Κεφαλληνίας	-8,2		-13,5	-5,7	0,4		-2,5	1,8
Λευκάδος	-9,6		-13,6	-8,0	-1,2		-4,8	0,4
VII. Δυτικής Ελλάδος	-3,3	2,5	-5,5	-7,9	-0,4	-1,1	-2,9	1,0
Αιτωλίας και Ακαρνανίας	-5,8	0,8	-5,4	-9,1	-1,9	-2,3	-4,0	-0,9
Αχαΐας	0,9	4,7	2,3	-6,9	1,0	-0,4	-3,3	4,3
Ηλείας	-6,9	-5,5	-7,3	-7,4	-0,9	-2,4	-1,7	0,1
VIII. Στερεάς Ελλάδος	-1,2	2,0	2,0	-4,5	2,4	-2,6	3,6	4,4
Βοιωτίας	-0,3	-0,1	1,4	-1,9	3,2	-3,7	8,2	3,8
Εύβοιας	0,2	4,8	1,5	-2,8	2,1	0,3	2,5	3,2
Ευρυτανίας	-10,5		0,4	-13,1	4,8		-6,1	8,5
Φθιώτιδος	-1,8	0,9	3,4	-5,7	0,8	-5,5	2,9	2,9
Φωκίδος	-1,6		2,4	-3,5	6,4		-1,6	9,9
IX. Αττικής	3,4	2,6	15,6	17,2	0,9	-2,1	14,8	16,5
Αττικής (υπόλοιπο)	12,5	7,5	15,6	17,2	11,8	8,0	14,8	16,5
Π.Σ Αθηνών	2,4	2,4			-2,8	-2,8		
X. Πελοποννήσου	-3,2	-0,2	-1,7	-5,0	1,7	-2,5	2,1	3,3
Αργολίδος	-0,7	2,1	-0,7	-2,4	1,1	-0,1	2,3	1,5
Αρκαδίας	-6,0	-0,8	-5,7	-7,6	0,9	-4,6	-2,7	3,1
Κορινθίας	-0,1	-2,3	4,4	-1,9	4,8	-2,6	5,4	7,3
Λακωνίας	-2,7	-1,9	-5,7	-2,3	1,5	-3,3	0,2	2,9
Μεσσηνίας	-5,5	0,2	-4,2	-8,5	0,1	-3,1	-0,9	2,1
XI. Βορείου Αιγαίου	-3,6	-2,5	-3,1	-4,3	-0,7	-4,4	-1,9	1,5
Λέσβου	-3,8	-0,6	-5,9	-4,5	-1,0	-3,1	-3,7	0,6
Σάμου	-1,0		0,4	-1,8	0,6		-0,2	1,0
Χίου	-5,4	-4,2		-7,2	-1,2	-5,5		4,6
XII. Νοτίου Αιγαίου	-1,3	-2,1	2,0	-2,4	1,5	-3,7	2,8	5,2
Δωδεκανήσου	0,4	-2,5	3,7	2,3	1,3	-3,6	3,7	7,1
Κυκλάδων	-4,1	-0,4	-1,6	-5,9	1,9	-3,8	0,6	3,8
XIII. Κρήτης	-0,5	5,3	-0,8	-4,6	1,4	0,8	1,4	2,0
Ηρακλείου	0,7	5,8	-0,2	-4,1	1,2	0,2	2,5	2,1
Λασιθίου	-2,2		-0,3	-3,5	2,0		0,6	3,0
Ρεθύμνης	-3,0	8,5	-9,6	-7,5	3,0	6,6	-6,0	1,3
Χανίων	-0,6	3,4	-2,9	-4,2	0,8	0,1	3,0	1,7

* Διαφορά εγκατασταθέντων - αναχωρησάντων της περιοχής, ως ποσοστό επί του πληθυσμού των μελών νοικοκυριών 5 ετών και άνω των αντίστοιχων περιοχών.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981, 1991, τόμος IV, Πίν. 18, 25 (δευγμ. επεξεργ. 10% για το 1981 - πλήρης επεξεργ. για το 1991) (υπολογισμοί συγγραφέα).

Όλες οι περιφέρειες (ΥΠΑ) της χώρας ακολουθούν αυτή την τάση. Αυτό που διαπιστώνεται, όμως, είναι μια δυαδικότητα στην αποτύπωση του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης σε επίπεδο περιφέρειας. Έτσι διακρίνουμε, από τη μια, περιφέρειες με απώλειες πληθυσμού, έστω και σε μικρά ποσοστά – και αυτές είναι περιφέρειες με σύνθετο πρόβλημα ανεργίας και ανάπτυξης (Ήπειρος, Δ. Ελλάδα, Β. Αιγαίο), περιφέρειες με προβλήματα στην αγορά εργασίας (Αττική, Θεσσαλία, Δ. Μακεδονία), (Οικονόμου, 1996, σ. 188) – και, από την άλλη, περιφέρειες με μικρές πληθυσμιακές αυξήσεις – και αυτές είναι περιφέρειες με μεγάλα αστικά κέντρα, με εντατική γεωργία και με συγκριτικό πλεονέκτημα τον τουρισμό.

Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι τάσεις των εσωτερικών μεταναστεύσεων κατά νομό είναι, κατά το μάλλον ή ήττον, ομόλογες των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών των νομών μετρούμενων σε δείκτες, όπως, π.χ., κύριος κλάδος απασχόλησης, μείωση/αύξηση θέσεων εργασίας, ανεργία, Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) κ.λπ., και σχετίζονται άρνητικά/θετικά ως προς τη γεωγραφική θέση τους (ορεινός/νησιωτικός χώρος, συνοριακές ζώνες, περιοχές πάνω σε/έξω από άξονες ανάπτυξης, νομοί με συγκριτικό πλεονέκτημα τουρισμού/παραθεριστικής κατοικίας). Ο νομός με τη μεγαλύτερη απώλεια πληθυσμού την περίοδο αυτή είναι ο νομός Καστοριάς· η απώλεια, όμως, οφείλεται στην πόλη της. Από αύξηση πληθυσμού κατά 3,2% το 1965-71, στην περίοδο δηλαδή όπου σε όλη την υπόλοιπη χώρα επικρατούσε κύμα εγκατάλειψης της επαρχίας αλλά που χρονικά συμπίπτει με την εκβιομηχάνιση της τοπικής παραγωγής (γυνοποιία) (Βαΐου και Χατζημιχάλης, 1997, σ. 181), περνάμε στη μείωση του πληθυσμού κατά 2,6% το 1985-91, εποχή της κρίσης της βιομηχανικής παραγωγής του νομού. Νομοί οι οποίοι, αν και σε χαμηλότερα επίπεδα από την προηγούμενη περίοδο, εξακολουθούν να χάνουν πληθυσμό λόγω εσωτερικής μετανάστευσης είναι οι νομοί της βόρειας παραμεθόριας ζώνης, οι ορεινοί νομοί της Φλώρινας και της Κοζάνης, τα νησιά του Βορείου Αιγαίου, οι νομοί της Ηπείρου και της Δ. Ελλάδας. Νομοί με πληθυσμιακά κέρδη είναι οι νομοί που διατάσσονται κατά μήκος του άξονα σχήματος S Πάτρας-Αθήνας-Θεσσαλονίκης/ Χαλκιδικής, οι νομοί της Κρήτης και τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου. Επίσης, έντονη είναι η μεταναστευτική κίνηση σε νομούς με έδρες ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και σε νομούς με εγκαταστάσεις στρατιωτικών μονάδων. Οι εισροές/εκροές σε αυτούς/από αυτούς συχνά εξισορροπούνται και εμφανίζουν το παράδοξο των χαμη-

λών μεταναστευτικών ισοζυγίων. Αυτό καθιστά το δείκτη «μεταναστευτικό ισοζύγιο» ανεπαρκή να δώσει την πραγματική εικόνα του όγκου των εσωτερικών μεταναστεύσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει να δούμε το πώς καταγράφονται οι πληθυσμιακές απώλειες/κέρδη των περιοχών ως προς το βαθμό αστικότητας τους και κατά νομό, και οι οποίες φαίνεται να συνδέονται με τάση για ενδονομαρχιακή ανακατανομή που θα αναφέρουμε παρακάτω. Οι αστικές περιοχές σχεδόν όλων των νομών (πλην του Υπολοίπου Αττικής, Ευβοίας, Πιερίας, Ξάνθης, Κομοτηνής και των νομών της Κρήτης) και οι «ημιαστικές» πρωτεύουσες νομών (όπως, π.χ., Καρπενήσι, Ηγουμενίτσα, Γρεβενά) χάνουν πληθυσμό και μάλιστα σε υψηλά ποσοστά. Τα υψηλότερα ποσοστά σε απώλειες εμφανίζουν οι πόλεις της Καστοριάς και της Άρτας (-12,4% και - 11,3%, αντίστοιχα). Οι νομοί των οποίων οι αγροτικές περιοχές εμφανίζουν θετικά μεταναστευτικά υπόλοιπα βρίσκονται διάχυτοι σε όλο τον κορμό της χώρας, με μια πιο έντονη συγκέντρωση στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα, και καλύπτουν όλον το ηπειρωτικό χώρο.

Δεύτερον: Τάση ενδονομαρχιακής πληθυσμιακής ανακατανομής (ένισχυση των περιοχών της υπαίθρου από τα αστικά κέντρα του ίδιου νομού) (Πίνακας 7)

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αναχωρήσαντες από το νομό ως προς τον τόπο εγκατάστασής τους

Τόπος κατοικίας κατά τις απογραφές 1981, 1991 νομοί	Σύνολο αναχωρήσεων από το νομό	1975-81 εγκαταστάθηκαν:			Σύνολο αναχωρήσεων από το νομό	1975-81 εγκαταστάθηκαν:		
		στο Π.Σ. Αθηνών	εντός νομού	Λοιπή χώρα		στο Π.Σ. Αθηνών	εντός νομού	Λοιπή χώρα
	.000	%	%	%	.000	%	%	%
Αιτωλίας και Ακαρνανίας	27.580	46,5	30,9	22,6	14.432	41,4	29,7	28,9
Αττικής (υπόλοιπο)	20.260	52,6	20,5	26,9	17.301	39,4	23,9	36,7
Βοιωτίας	10.770	45,8	20,6	33,6	6.880	32,0	22,3	45,7
Ευβοίας	16.450	40,3	39,2	20,5	10.671	28,7	41,6	29,7
Ευρυτανίας	5.170	35,8	10,8	53,4	1.639	32,2	23,4	44,4
Φθιώτιδος	16.520	42,0	29,5	28,5	9.581	33,1	33,1	33,8
Φωκίδος	5.370	46,6	22,7	30,7	2.504	35,8	31,3	32,9
Αργολίδος	6.940	40,2	32,9	26,9	4.719	31,0	37,3	31,7
Αρκαδίας	14.800	50,1	24,0	25,9	6.805	37,0	33,8	29,2
Αχαΐας	23.660	37,6	40,5	21,9	16.899	25,8	42,3	31,9
Ηλείας	19.590	55,6	19,0	25,3	7.755	49,3	19,4	31,3
Κορινθίας	10.530	41,7	36,1	22,2	6.794	27,8	41,4	30,8
Λακωνίας	8.740	55,7	25,9	18,4	4.878	39,6	39,1	21,3
Μεσσηνίας	18.540	62,5	22,6	14,9	9.863	42,1	37,2	20,7
Ζακύνθου	2.770	46,5	31,8	21,7	1.689	37,6	41,8	20,6

Κεράρας	9000	43,9	39,1	17,0	5289	25,2	51,4	23,4
Κεραλληνίας	4590	70,4	13,1	16,5	2218	46,0	24,4	29,6
Λευκάδος	3450	58,3	11,3	30,4	1585	45,3	23,9	30,8
Άρτης	11330	47,0	21,6	31,4	5983	36,1	28,9	35,0
Θεσπρωτίας	6290	38,3	23,1	38,6	2712	29,0	26,2	44,8
Ιωαννίνων	18690	33,2	32,0	34,7	13274	19,7	45,2	35,1
Παρέβρης	6900	47,8	18,6	33,6	3645	35,8	18,6	45,6
Καρδίτσης	18550	35,7	22,5	41,8	7525	28,8	27,1	44,1
Λαρίσης	27870	17,8	38,0	44,2	16569	15,1	33,6	51,3
Μαγνησίας	17830	26,2	42,8	31,0	12852	18,2	45,0	36,8
Τρικάλων	17470	30,7	30,1	39,2	8876	21,2	30,8	48,0
Γρεβενών	4920	10,6	29,1	60,4	2535	9,2	29,6	61,2
Δράμας	11440	14,7	32,2	53,1	5470	9,6	31,6	58,8
Ημαθίας	11610	10,1	36,0	53,9	7663	7,0	35,6	57,4
Θεσσαλονίκης	56390	17,6	26,3	56,1	54738	10,0	31,4	58,6
Καβάλας	11070	18,7	33,4	47,9	7500	10,9	33,2	55,9
Καστοριάς	5180	12,2	38,4	49,4	4304	7,2	40,0	52,8
Κύζικς	9960	6,3	15,8	77,9	4580	6,4	19,5	74,1
Κοζάνης	17310	11,7	36,4	51,9	11467	9,5	40,0	59,5
Πέλλης	11230	10,0	29,5	60,5	6186	7,1	31,8	61,1
Πιερίας	7550	11,5	33,9	54,6	4881	9,2	37,9	52,9
Σερρών	23080	17,0	20,1	62,9	11225	10,3	27,2	62,5
Φλωρίνης	4570	7,0	24,3	68,7	3331	7,4	21,7	70,9
Χαλκιδικής	6470	3,9	24,6	71,5	3780	3,5	33,0	63,5
Αγίου Ορους	60			100,0	28	25,0		75,0
Έβρου	18010	26,1	28,4	45,5	11891	16,8	28,4	54,8
Ξάνθης	7720	12,8	31,5	55,7	6010	12,6	28,2	59,2
Ροδόπης	8650	20,0	29,9	50,1	5885	15,2	30,9	53,9
Δοδεκανήσου	10650	30,8	44,3	24,9	11023	24,5	49,8	25,7
Κυκλάδων	11380	68,4	21,4	10,2	6540	53,4	29,5	17,1
Λέσβου	10980	52,4	25,5	22,1	7564	36,3	30,9	32,8
Σάμου	4320	53,5	30,1	16,4	3245	45,9	27,3	26,8
Χίου	6210	51,9	28,0	20,1	4223	34,9	40,8	24,3
Ηρακλείου	18380	29,2	48,3	38,7	15760	18,5	57,7	23,8
Λασιθίου	8250	33,3	38,7	28,0	4479	21,8	50,5	27,7
Ρεθύμνης	7680	38,9	28,6	32,5	4329	22,5	46,4	31,1
Χανίων	12960	35,8	42,4	21,8	10052	23,0	51,9	25,1

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981,1991, τόμος IV, Πίν. 25 (δείγμ. επεξεργ. 10% για το 1981 - πλήρης επεξεργ. για το 1991) (υπολογισμοί συγγραφέα).

Οι νομοί της χώρας, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, έχουν να επιδείξουν μια «μεταναστευτική συμπεριφορά» όσον αφορά την εγκατάσταση των κατοίκων τους τόσο στο Π.Σ. Αθηνών, όσο και στο εσωτερικό του ίδιου του νομού αλλά και στη Λοιπή Χώρα. Η «συμπεριφορά» αυτή διαφέρει έντονα μεταξύ των περιόδων 1975-81 και 1985-91. Η γενική παρατήρηση είναι ότι στην πρόσφατη περίοδο, αντίθετα από

την προηγούμενη, στο σύνολό τους οι νομοί, ακόμη και οι γειτονικοί προς την Πρωτεύουσα, μειώνουν το ποσοστό των μεταναστών που στέλνουν στην Αθήνα, αλλά αυξάνουν τόσο τη μετακίνηση προς άλλες περιοχές της χώρας όσο και την ενδονομαρχιακή τους μετακίνηση. Έτσι, διακρίνεται μια νέα τάση ανακατανομής του πληθυσμού μέσα στο νομό, και συγκεκριμένα από τις αστικές ή ημιαστικές (εκεί όπου οι ημιαστικές λειτουργούν σαν πρωτεύουσες νομών) προς τις περιοχές της υπαίθρου του νομού. Πρόκειται για την τάση διάχυσης των αστικών κέντρων της χώρας προς «μία σειρά περιμετρικών αγροτικών οικισμών που λειτουργούν δορυφορικά ως ένα είδος «προαστίου» (Λουκάκης, 1997, σ. 61).

Γ. Εσωτερική μετανάστευση του πεδινού, ημιορεινού και ορεινού πληθυσμού (Πίνακας 8)

Σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, περίπου επτά στους δέκα Έλληνες ζουν σε πεδινές περιοχές στις οποίες περιλαμβάνονται και τα δύο μεγάλα πολεοδομικά συγκροτήματα της χώρας. Είναι επόμενο, λοι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Εσωτερικοί μετανάστες ως προς τη μορφολογία του εδάφους της κοινότητας όπου διέμεναν κατά τις απογραφές 1981, 1991 και κατά τον Δεκέμβριο 1975, 1985 (αριθμοί σε χιλ.)

Τύπος κατοικίας κατά τις απογραφές 1981, 1991	Τύπος κατοικίας κατά τον Δεκέμβριο 1975, 1985						
	Εσωτερικοί μετανάστες	Πεδινές κοινότητες	Μεταβολή πληθυσμού (+/-)	Ημιορεινές κοινότητες	Μεταβολή πληθυσμού (+/-)	Ορεινές κοινότητες	Μεταβολή πληθυσμού (+/-)
<i>απογραφή 1981 *</i>							
Σύνολο Ελλάδος	1090,9	770,2		195,5		125,2	
Πεδινές κοινότητες	803,7	570,8	33,5	143,5		89,4	
Ημιορεινές κοινότητες	232,6	165,0		42,1	37,1	25,5	
Ορεινές κοινότητες	54,6	34,4		9,9		10,3	-70,6
<i>απογραφή 1991 *</i>							
Σύνολο Ελλάδος	824,3	696,6		82,3		45,4	
Πεδινές κοινότητες	576,7	487,3	-119,9	58,5		30,9	
Ημιορεινές κοινότητες	182,5	156,7		16,3	100,2	9,5	
Ορεινές κοινότητες	65,1	52,6		7,5		5,0	19,7

* Συμπεριλαμβανομένων των μετακινήθέντων εντός των πολεοδομικών συγκροτημάτων της χώρας.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981, 1991, τόμος IV, Πίν. 24 (δעיμ. επεξεργ. 10% για το έτος 1981 - πλήρης επεξεργ. για το 1991).

πόν, να κυριαρχούν ποσοτικά οι μεταξύ των πεδινών περιοχών μετακινήσεις πληθυσμών. Στην περίοδο 1985-91, όμως, έχουμε μια προσέλευση μεταναστών στις ημιορεινές περιοχές οι οποίες αυξάνουν τον πληθυσμό τους κατά 100 χιλ.. Η πληθυσμιακή τόνωση που δείχνουν οι ημιορεινές περιοχές μπορεί να αιτιολογηθεί από τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν σ' αυτές, όπως π.χ. αναδασμός της γης, αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, δημιουργία μικρών μεταποιητικών μονάδων συνδεδεμένων με την τοπική αγροτική παραγωγή, ανάπτυξη τουριστικών πόλων εσωτερικού τουρισμού. Η εικόνα του τοπίου, όμως, που λίγο-πολύ όλοι αντικρίζουμε στην έξοδό μας από τις πόλεις είναι αυτή της εξωαστικής επέκτασης κατοικίας (κύριας και δευτερεύουσας/παραθεριστικής) σε λόφους και υπώρειες βουνών που πιθανώς, κατά το μεγαλύτερο μέρος, μπορεί να δικαιολογήσει την πληθυσμιακή ανάκαμψη τουλάχιστον των ημιορεινών περιοχών, δηλ. των κοινοτήτων που η εδαφική περιοχή τους βρίσκεται σε υψόμετρο (μέσος σταθμικός) μεταξύ των 200 - 800 μέτρων.

5. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά των εσωτερικών μεταναστών, θα επικεντρωθούμε στα σημεία που θα βοηθήσουν στο να αποδοθεί καλύτερα η εικόνα του *ποιος* μεταναστεύει και *προς τα πού*, πράγμα που θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των κύριων τάσεων της περιόδου.

Γενική είναι η παρατήρηση, αυτονόητη εξ άλλου, ότι το *ποιος* μεταναστεύει είναι σε άμεση συνάρτηση με το *πού* μεταναστεύει. Συνοπτικά:

- **Φύλο:** Εξακολουθεί να ισχύει η παλαιά τάση όλης της μεταπολεμικής περιόδου, δηλαδή η μετανάστευση προς στις αστικές περιοχές να είναι «γυναικεία», ενώ, όσο κατεβαίνουμε την πληθυσμιακή κλίμακα της περιοχής του τόπου εγκατάστασης, η μετανάστευση στρέφεται προς μια μικρή υπεροχή των ανδρών.

- **Ηλικία:** Στην περίοδο 1985-91 ισχύει ό,τι και στις προηγούμενες περιόδους, δηλαδή η μετανάστευση να πραγματοποιείται από άτομα ηλικίας των 20-34 ετών, ενώ υπάρχουν ενισχυτικές τάσεις για μετανάστευση της ηλικιακής κατηγορίας 45-64 ετών. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μια ανταλλαγή ηλικιών μεταξύ των αστικών κέντρων και των περιοχών της υπαίθρου. Αυτά συγκεντρώνουν τους νέους των 19-24 ετών (που υποδηλεί τριτοβάθμια εκπαίδευση) και στέλνουν τις ώριμες των 45-64 ετών ηλικίες (που πιθανότατα υποδηλεί πρόωγη συνταξιοδότηση) στις περιοχές της υπαίθρου. Έτσι, συντελείται μια ηλικιακή

ανταλλαγή στις περιοχές της υπαίθρου, όπου εξάγεται νέο εργατικό δυναμικό και εισάγονται συνταξιούχοι, πράγμα που, παρ' όλο ότι τα μεταναστευτικά ισοζύγια είναι συχνά κοντά στο μηδέν, προκαλεί μια τροποποίηση της δημογραφικής δομής στις περιοχές προορισμού και προέλευσης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995, σ. 40).

- **Οικονομικά ενεργοί - άνεργοι:** Οι εσωτερικοί μετανάστες ανήκουν στην κατηγορία των οικονομικά ενεργών σε ποσοστό υψηλότερο από τους μη μετακινήθέντες κατοίκους των ίδιων περιοχών (49% έναντι 43%) και καταγράφονται ως άνεργοι σε μεγαλύτερο ποσοστό από αυτούς (8,4% έναντι 7,7%). Η τάση αυτή είναι γνωστή από τις προηγούμενες περιόδους μετανάστευσης. Η αστική ανεργία είναι υψηλή και πλήττει κυρίως τις γυναίκες μετανάστριες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο όγκος των ανέργων εσωτερικών μετανάστων, όπου και αν εγκαθίσταται, προέρχεται κατά 66% από τις αστικές περιοχές της χώρας. Οι ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, όμως, εμφανίζουν ακόμα υψηλότερα ποσοστά ατόμων με προέλευση τα αστικά κέντρα (περίπου 77%) που δηλώνουν άνεργοι την ημέρα της απογραφής. Πρόκειται για νεαρά άτομα, κυρίως νέες γυναίκες, κατηγορία ιδιαίτερα ευαίσθητη στην ανεργία. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα άτομα αυτά, μετά τη φοίτησή τους σε κάποιο ανώτερο/ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα σε αστικό κέντρο της χώρας, επιστρέφουν στον τόπο καταγωγής τους. Πρόκειται για ανεργία αναμονής, για «εποχιακή ανεργία»; Μήπως μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης στον εξωαστικό χώρο είναι ένας μύθος;

- **Κλάδος απασχόλησης και ατομικό επάγγελμα:** Παρατηρείται ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μετανάστριες αντιπροσωπεύουν πολύ υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης στον κλάδο των τραπεζών/λοιπών υπηρεσιών,³ σε σύγκριση με αυτούς που δεν είχαν μεταναστεύσει στην υπό μελέτη περίοδο (άνδρες-μετανάστες 36%/μη μετανάστες 19%, γυναίκες-μετανάστριες 54%/μη μετανάστριες 37%). Το ποσοστό απα-

---

3. Πρόκειται για τις κατηγορίες I-Z της νέας αναθεωρημένης Στατιστικής Ταξινόμησης των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας (ΣΤΑΚΟΔ-91). Στην ομαδοποιημένη αυτή κατηγορία κλάδων περιλαμβάνονται, πλην αυτών των τραπεζών/ασφαλειών, και όλες οι υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας, δημόσιας διοίκησης και άμυνας, κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ., του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, κλάδοι που στη δεκαετία του 1980, μαζί με αυτούς του εμπόριου και των ξενοδοχείων, δημιούργησαν και τις περισσότερες νέες θέσεις εργασίας.

σχόλησης στον κλάδο αυτόν μειώνεται καθώς κατεβαίνουμε την πληθυσμιακή κλίμακα του τόπου κατοικίας. Ο κλάδος της βιομηχανίας/ηλεκτρισμού είναι αξιόλογος κλάδος απασχόλησης για τους εσωτερικούς μετανάστες των αστικών κέντρων. Η ενασχόληση με εμπόριο/εστιατόρια/ξενοδοχεία, ενώ στις αστικές και ημιαστικές περιοχές αφορά σε μεγαλύτερο (ή και ίσο) ποσοστό τους «ντόπιους», στις αγροτικές περιοχές φαίνεται να κερδίζει τους μετανάστες σε μεγαλύτερα ποσοστά.

Σημαντικές είναι οι διαφορές στο ατομικό επάγγελμα των εσωτερικών μεταναστών μεταξύ των φύλων, αποτέλεσμα της συμμετοχής των γυναικών στην ενεργό οικονομική ζωή και στη διαδικασία της μετανάστευσης. Οι άνδρες εσωτερικοί μετανάστες της χώρας ασκούν κυρίως το επάγγελμα του εργατοτεχνίτη/χειριστή μεταφορικών μέσων, ενώ οι γυναίκες μετανάστριες επιστημονικά/ελευθέρια επαγγέλματα με, όπως είναι ευνόητο, ακόμη μεγαλύτερες μεταξύ τους διαφορές στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές.

- **Θέση στο επάγγελμα:** Οι εσωτερικοί μετανάστες της περιόδου 1985-91 εμφανίζουν υψηλότερο ποσοστό άσκησης μισθωτής εργασίας (69%) και από τους μη μετανάστες της ίδιας περιόδου (52%) αλλά και από το μέσο όρο της χώρας για το 1991 (53,5%), φαινόμενο κατανοητό, αφού τα επαγγέλματα και ο κλάδος στον οποίο απασχολούνται είναι οι κατ' εξοχήν τομείς μισθωτής εργασίας.

6. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ/ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

A. Διαπιστώσεις - προβληματισμοί ως προς την ύφεση του φαινομένου

Η πρόσφατη ύφεση/άμβλυνση του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα είναι μια νέα πραγματικότητα που οι προηγούμενες απογραφές δεν προδίκασαν την εμφάνισή της. Όμως, πρόκειται για πραγματικό φαινόμενο, είναι υποεκτιμημένη καταγραφή των εσωτερικών μεταναστεύσεων, είναι αντικατάσταση των μακροχρόνιων μεταναστεύσεων από μικρότερης διάρκειας μετακινήσεις ή είναι συγχρόνως κάποια από αυτά;

Η κινητικότητα του πληθυσμού είναι μια έννοια σύνθετη και ευρεία. Διακρίνεται σε μόνιμη μετανάστευση (που συνοδεύεται από αλλαγή κατοικίας και αφορά όλον τον πληθυσμό) και σε εποχιακή, εβδομαδιαία ή και ημερήσια (που αφορά κυρίως τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και μέρος του μη ενεργού, όπως, π.χ., σπουδαστές).

Οι απογραφές, όπως είδαμε, συγκεντρώνουν τα στοιχεία της μονιμότερης μετανάστευσης (λόγω του φίλτρου «αλλαγή κατοικίας στη συγκεκριμένη πενταετία» που χρησιμοποιεί), αποσιωπώντας, όμως, ένα μεγάλο μέρος άλλων μικρότερων ενδιάμεσων αλλά και εποχιακών μετακινήσεων.

Αυτό που ενδιαφέρει για τη μελέτη του φαινομένου της ύφεσης της εσωτερικής μετανάστευσης στην πρόσφατη περίοδο είναι ο όγκος των ατόμων που μετακινούνται γενικά.

Η απογραφή του 1991 έδωσε ένα μεγάλο αριθμό εσωτερικών μεταναστεύσεων με χρόνο αναφοράς το έτος.⁴ Αν υποθέσουμε ότι δεν υπήρξαν «μεταναστεύσεις για απογραφικούς λόγους», σε τέτοια τουλάχιστον έκταση και προς τέτοιες κατευθύνσεις που να αλλοιώνουν την εικόνα της εσωτερικής μετανάστευσης, τότε έχουμε μια ηξημένη κινητικότητα που καταγράφεται στο μικροδιάστημα του έτους και της οποίας η πληροφορία χάνεται/καλύπτεται στην περίοδο της πενταετίας, όπου συσσωρεύονται οι πιο μακρόχρονες μετακινήσεις. Επί πλέον, αν στον πληθυσμό των μετακινήθέντων την περίοδο 1985-91 προστεθεί και αυτός που πραγματοποίησε ενδιάμεση μετανάστευση στο διάστημα αυτό,⁵ και χωρίς να λάβουμε υπ' όψη μας άλλους συνδυασμούς ενδιάμεσων μεταναστεύσεων, που εξ' άλλου αγνοούμε, τότε ο όγκος των μεταναστεύσεων λογικά θα πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερος. Έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε με έναν πληθυσμό περισσότερο κινητικό από ό,τι δείχνουν τα στοιχεία της περιόδου 1985-91;

Στη Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται ότι κυριαρχούν οι ημερήσιες ή και εβδομαδιαίες μετακινήσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995, σ. 40). Οι λόγοι που εξηγούν αυτού του είδους την κινητικότητα είναι η αποκέντρωση, η προαστιοποίηση των μεγάλων αστικών κέντρων και η εξωαστική επέκταση κατοικίας γενικά, η βελτίωση/επέκταση του δικτύου

---

4. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, 260 χιλ. μέλη νοικοκυριών άλλαξαν τόπο κατοικίας στο διάστημα 1990-91 – αριθμός μεγάλος συγκρινόμενος με αυτόν των 600 χιλ. του 1985-91. Το 23% αυτών των μεταναστών (αστικής προέλευσης κατά 80%) εγκαθίσταται στις αγροτικές περιοχές κάτω των 500 κατοίκων.

5. Σύμφωνα με ειδική επεξεργασία στοιχείων που ζητήθηκε από την ΕΣΥΕ, ένας αριθμός 39.160 ατόμων (ή το 6,5% των μετακινήθέντων στην πενταετία 1985-91) βρέθηκε να έχει και τον Δεκέμβριο του 1985 και τον Μάρτιο του 1991 διαφορετικό τόπο κατοικίας από αυτόν που είχε την ημέρα της απογραφής, που σημαίνει ότι τα άτομα αυτά πραγματοποίησαν δύο, τουλάχιστον, καταγραμμένες μετακινήσεις μέσα στην τελευταία πενταετία, συμπεριλαμβανομένων, όμως, και των μετακινήσεων εντός των Π.Σ..

μεταφορών, η εκτεταμένη χρήση του ΙΧ, οι νέες μορφές απασχόλησης (π.χ., τηλεργασία) και η γενικότερη αποσύνδεση τόπου κατοικίας - τόπου άσκησης οικονομικής δραστηριότητας μερικές φορές ακόμη και στο γεωργικό τομέα, τον πιο στενά συνδεδεμένο με τον τόπο κατοικίας. Να υποθέσουμε ότι και στην Ελλάδα συμβαίνει το ίδιο;

Η «απροθυμία» για μετακίνηση και η μειωμένη κινητικότητα στο εσωτερικό των κρατών της Ενωμένης Ευρώπης, αλλά και της Ελλάδας, βρίσκουν την εξήγησή τους εν μέρει. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ενδεικτικά ως αιτίες: α) τη γήρανση του πληθυσμού και ως εκ τούτου την εξάντληση των δεξαμενών των «εν δυνάμει» μεταναστών, β) την ύπαρξη και άλλου απασχολούμενου μέλους στην οικογένεια – περισσότερο από ποτέ έχουμε και τη σύζυγο να έχει δική της επαγγελματική ζωή –, γεγονός που λειτουργεί ανασταλτικά σε μια απόφαση για μετακίνηση, γ) την καλύτερευση του βιοτικού επιπέδου και ως εκ τούτου την αδιαφορία για παραπέρα βελτίωσή του διά μέσου της εσωτερικής μετανάστευσης. Αλλά και σε επίπεδο αντιλήψεων, αρχίζει να επικρατεί η άποψη που κερδίζει συνεχώς έδαφος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ότι *η εργασία πρέπει να κινηθεί προς τον τόπο κατοικίας και όχι η κατοικία προς την εργασία*, άποψη η οποία κυριάρχησε τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

B. Διαπιστώσεις - προβληματισμοί ως προς την τάση για αναστροφή

Η «αναστροφή» στις τάσεις των μεταναστευτικών κατευθύνσεων μπορεί να προσδιορισθεί είτε σαν θετική στάση (αριθμός ατόμων που στρέφονται από τις πόλεις στο χωριό), είτε σαν αρνητική στάση (αριθμός ατόμων της υπαίθρου που δεν στρέφονται προς τις πόλεις).

Τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής έδειξαν ότι υπάρχει μια μικρής έκτασης αναστροφή μεταναστεύσεων από τις πόλεις των νομών στις περιοχές της υπαίθρου του ίδιου του νομού σε μεγάλο μέρος της χώρας. Αυτή μπορεί να προέρχεται από εγκατάσταση από την πόλη στο χωριό λόγω συνταξιοδότησης, από μετανάστευση για αλλαγή και του τόπου κατοικίας και του τόπου άσκησης οικονομικής δραστηριότητας στις αγροτικές περιοχές, ή και από μετανάστευση μόνο για αλλαγή κατοικίας χωρίς αλλαγή τόπου εργασίας που εξακολουθεί να είναι η πόλη. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις, έχουμε ουσιαστική αποσύνδεση με την πόλη (γνήσια αναστροφή), ενώ στην τελευταία η σχέση με την πόλη παραμένει ισχυρή (πλασματική αναστροφή). Αυτή η τελευταία αποτελεί και το μεθοδολογικό πρόβλημα στο να συλληφθεί η έκταση του όλου φαινομένου.

Πολλοί λόγοι δικαιολογούν την έστω και περιορισμένης έκτασης τάση για αναστροφή των μεταναστευτικών ροών της πρόσφατης περιόδου. Από τη μια είναι οι αρνητικοί παράγοντες: Οι δυσμενείς συνθήκες, οικονομικές (π.χ., αστική ανεργία), κοινωνικές (π.χ., προβλήματα που προκαλούνται από την υψηλή πυκνοκατοίκηση), περιβαλλοντικές (π.χ., κυκλοφοριακά προβλήματα, μόλυνση περιβάλλοντος), οικιστικές (δυσκολία εξεύρεσης/υψηλές τιμές απόκτησης κατοικίας στα αστικά κέντρα σε αντιδιαστολή με την ύπαρξη διαθέσιμης εξωαστικής πατρικής γης/κατοικίας), που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια στις αστικές συγκεντρώσεις. Από την άλλη οι θετικοί παράγοντες: Δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στον εξωαστικό χώρο, ανάπτυξη του τουρισμού, βελτίωση των υποδομών στις περιοχές της υπαίθρου (όπου οι κάτοικοι απολαμβάνουν τις ίδιες περίπου αστικές υπηρεσίες που απολαμβάνουν οι κάτοικοι πόλεων), αλλαγή στα καταναλωτικά πρότυπα (π.χ., «από το αγαθό του διαμερίσματος στην πόλη στην ανεξάρτητη μονοκατοικία στην ύπαιθρο»).

Την ίδια εποχή, λοιπόν, ασκούνται παράλληλες αρνητικές και θετικές δυναμικές, οι οποίες καταλήγουν στο να καθιστούν την ύπαιθρο ιδιαίτερα ελκυστική ως επιλογή για τόπο κατοικίας, σε περιβάλλον που συγχρόνως ενθαρρύνει και την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας.

Ο πολεοδομιο-χωροτάκτης Στ. Τσέτσης, αναγνωρίζοντας ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στον παράγοντα Ευρωπαϊκή Ένωση και στη βελτίωση των συνθηκών στην περιφέρεια, επισημαίνει ότι: «Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να μελετηθούν οι επιπτώσεις της εφαρμογής της Διαρθρωτικής Πολιτικής της ΕΕ, πριν και μετά την αναμόρφωση του 1988, στην κάμψη του φαινομένου της πληθυσμιακής διόγκωσης του Λεκανοπεδίου» (Τσέτσης, 1996, σ. 180).

6. ΠΟΙΟ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Η άμβλυνση του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης στην πρόσφατη δεκαετία στην Ελλάδα συνετέλεσε και στη σταθεροποίηση της κατανομής του πληθυσμού στο χώρο. Θα υπάρξουν μήπως νέες δυναμικές, σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο, που θα αποσταθεροποιήσουν το σύστημα; Θα εξακολουθήσουν οι εσωτερικές μεταναστεύσεις να κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα; Ποιοι διαταρακτικοί παράγοντες θα ανατρέψουν τη σημερινή ισορροπία; Και προς ποια κατεύθυνση; Προς την πόλη ή προς την ύπαιθρο;

Θα ήταν εξαιρετικά φιλόδοξο και παρακινδυνευμένο να κάνουμε μια μακρόχρονη πρόβλεψη για την εξέλιξη του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα. Και αυτό γιατί οι νέες συνθήκες, κατ' αρχήν οικονομικές και κατ' επέκταση και κοινωνικές, οι οποίες αναμένονται στην κυριολεξία να ενσκήψουν στις κοινωνίες των μικρών κρατών, όπως η Ελλάδα, μέσα στο περιβάλλον της ενοποιημένης Ευρώπης και του έντονου ανταγωνισμού που η διεθνοποίηση της οικονομίας θα επιβάλλει, μας στερούν τη δυνατότητα να κάνουμε μακρόχρονες προβλέψεις. Όμως, τουλάχιστον, μπορούν να γίνουν κάποιες εκτιμήσεις για τις πιθανές «νέες διαδρομές» τις οποίες θα ακολουθήσουν στα επόμενα χρόνια οι μελλοντικοί εσωτερικοί μετανάστες, σύμφωνα με τα σημερινά οικονομικά, κοινωνικά, δημογραφικά, θεσμικά και «ευχολογικά» πλαίσια.

Εκβιομηχάνιση, εσωτερική μετανάστευση, αστικοποίηση, ανάπτυξη των οικιστικών συστημάτων/πληθυσμιακή κατανομή στο χώρο είναι κρίκοι μιας αλυσίδας δυναμικών που υπακούουν σε παλινδρομικές και αμφίδρομες διαπλοκές. Ο βαθμός εκβιομηχάνισης μιας χώρας δεν είναι πλέον ο μόνος παράγοντας που επιδρά στη διαμόρφωση του πλαισίου μέσα στο οποίο ενθαρρύνονται/αποτρέπονται οι εσωτερικές μεταναστεύσεις. Παράγοντες, όπως η βελτίωση και επέκταση των δικτύων μεταφορών/επικοινωνιών, η τεράστια εξέλιξη της επιστήμης/τεχνολογίας, οι αλλαγές στον τρόπο παραγωγής/διάθεσης/κατανάλωσης αγαθών/υπηρεσιών, η ανάπτυξη της ελαφράς βιομηχανίας σε περιοχές της περιφέρειας, η «τριτογενοποίηση» της απασχόλησης, ο μαζικός τουρισμός και η κατανάλωση υπηρεσιών αναψυχής/πολιτισμού, οι εθνικές στρατηγικές/πολιτικές για την οικονομική/κοινωνική ανάπτυξη, η αποσύνδεση του τόπου κατοικίας και εργασίας, αλλά και – εξ ίσου βασικό – οι εκτεταμένες βαθιές αλλαγές σε επίπεδο συμπεριφορών/αξιών/θεσμών των ίδιων των ατόμων/οικογενειών/κοινωνιών, αλλάζουν τη σχέση του πληθυσμού της υπαίθρου με την πόλη και του πληθυσμού της πόλης με την υπαίθρο και επηρεάζουν τις ροές μεταξύ τους.

Ίσως μπορούμε να πούμε ότι δύο σενάρια διαγράφονται ως προς το μέλλον της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα.

Σενάριο πρώτο: - Νέες μεταναστευτικές κινήσεις προς τις πόλεις (και συγκεκριμένα την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη)

Η γενική άποψη είναι ότι, μέσα από το διαμορφούμενο περιβάλλον των οικονομικών εξελίξεων και τους νέους όρους που επιβάλλει/θα επι-

βάλει η διεθνοποιημένη οικονομία, οι πόλεις θα αναλάβουν συγκεκριμένους ρόλους στο νέο διεθνές τοπίο. Οι πόλεις οργανώνονται με σκοπό να επιτύχουν την «αειφόρο» τους ανάπτυξη και να αντιμετωπίσουν τη νέα πρόκληση της παγκοσμιοποίησης. Όμως ζητήματα, όπως το τι ρόλο θα διαδραματίσουν οι πόλεις στο μέλλον, *ποιου μεγέθους* και σε ποια επίπεδα «διακριτές», «διαφορετικές» θα είναι αυτές οι πόλεις, το *εάν*, το *πώς* και *προς ποια* κατεύθυνση θα επέμβουν οι εθνικές κυβερνήσεις για να προλάβουν τις νέες δυναμικές που θα έτειναν στη δημιουργία νέων περιφερειακών ανισοτήτων, το *πώς* το διεθνές θα επιδράσει στο εθνικό και από εκεί στο τοπικό, είναι ακόμη ανοικτά, συγκεχυμένα και ασαφή.

Στην Ελλάδα, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη θεωρείται ότι είναι σε θέση να διεκδικήσουν ένα διεθνή και βαλκανικό ρόλο, αντίστοιχα. Οι πρόσφατες οικονομικές εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας (αλλαγή στην παραγωγική διαδικασία λόγω της τεχνολογικής προόδου, αλλαγές στον τρόπο παραγωγής, εμπορίας και διακίνησης των προϊόντων, συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων υψηλότερου επιπέδου στους πυρήνες των δύο πολεοδομικών ιδιαίτερα συγκροτημάτων) τονώνουν την τάση εγκατάστασης των παραγωγικών μονάδων στις πόλεις, εκεί όπου οι εξωτερικοί οικονομικοί συντελεστές είναι ευνοϊκότεροι και, πιθανότατα, θα φέρουν νέους εσωτερικούς μετανάστες, κυρίως της κατηγορίας του εξειδικευμένου και υψηλά καταρτισμένου εργατικού δυναμικού.

Αλλά και οι κενές θέσεις εργασίας, κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, που θα δημιουργηθούν στα επόμενα χρόνια από τις αναμενόμενες δημογραφικές αλλαγές (γήρανση και έξοδος από την ενεργό οικονομική ζωή), πιθανότατα, θα προκαλέσουν νέες εισόδους εργαζομένων από την περιφέρεια για την κάλυψη θέσεων εργασίας συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών (Glytsos, 1996).

Ο κόσμος της υπαίθρου στην Ελλάδα εξακολουθεί να αποτελεί έναν πληθυσμό έντονα συνδεδεμένο με την άσκηση της γεωργίας/κτηνοτροφίας/ βιομηχανοποίησης των αγροτικών προϊόντων και ο οποίος σε μεγάλο ποσοστό του υποαπασχολείται. Η αναθεώρηση της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) θα έχει άμεσες επιπτώσεις στη γεωργία (ανάλογα με το είδος της γεωργικής παραγωγής, τη διάρθρωση των εκμεταλλεύσεων της περιοχής, το είδος της παρέμβασης που θα απαιτηθεί), έμμεσες επιπτώσεις για τις βιομηχανίες που συνδέονται με την τοπική γεωργία/κτηνοτροφία αλλά και συνολικές επιπτώσεις στην οικονομική ανάπτυξη της περιβάλλουσας υπαίθρου, στο βαθμό που αυτή είναι συνδεδεμένη με τη γεωργία/κτηνοτροφία. Οι αλλαγές στην

ΚΑΠ και η εφαρμογή τους στην Ελλάδα, πιθανότατα, θα οδηγήσουν σε νέα έξοδο αγροτικού πληθυσμού προς τις αστικές περιοχές (Πετράκος, 1994, σ. 233-235· Πετράκος και Κοτζαμάνης, 1994, σ. 238).

Σενάριο δεύτερο:- Συγκράτηση των κατοίκων της υπαίθρου στις εστίες τους

Ένα από τα ανανεωμένα σκεπτικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο εκφράζεται διά μέσου της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, είναι η ιδέα της πολυ-λειτουργικής γεωργίας. «Αναγνωρίζεται δηλαδή ότι η κοινωνική συμβολή της γεωργίας δεν αφορά μόνο στην παραγωγή τροφίμων και πρώτων υλών. Αναγνωρίζεται ακόμη ότι η γεωργία μπορεί να συμβάλει θετικά στην περιφερειακή - ιδίως την τοπική - ανάπτυξη, στην ποιότητα ζωής, στην οικολογική αρμονία, στην κοινωνική και οικονομική συνοχή» (Επιτροπή για την εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής, 1998, XI). Μέσα στα πλαίσια της άσκησης περιφερειακής χωροταξικής πολιτικής, η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθέτησε την αρχή της επικουρικότητας, δηλαδή τη λήψη αποφάσεων/ανάληψη πρωτοβουλιών για την ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών από τα ίδια τα μέλη τους με αυξημένες προοπτικές αποτελεσματικότητας, αφού δημιουργεί το αίσθημα εγγύτητας και συμμετοχής σ' αυτήν. Αν τα λεκτικά προς το παρόν σχήματα «κοινωνία των πολιτών», «εκ των κάτω προσέγγιση», «βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη», είτε με τη θεσμική/οικονομική υποστήριξη της ΕΕ, είτε με θεσμικές μεταρρυθμίσεις από το κεντρικό κράτος (π.χ., πρόσφατη νομοθεσία για τις συνενώσεις ΟΤΑ), είτε γιατί έχει αρχίσει η κινητοποίηση και ισχυροποίηση υποεθνικών/τοπικών φορέων με το κεντρικό κράτος σε συμπληρωματικό και βοηθητικό ρόλο, αν λοιπόν τα παραπάνω λεκτικά σχήματα γίνουν πράξη, τότε πιθανόν το δεύτερο αυτό σενάριο να γίνει πραγματικότητα.

Και πάλι, όμως, μέσα στο κλίμα αυτό της αισιοδοξίας για το μέλλον των τοπικών κοινοτήτων και την επιβίωσή τους, δεν θα πρέπει να παραγνωρισθεί ο κίνδυνος που ελλοχεύει τόσο για τη δημιουργία νέων αλλά και μεγαλύτερων ανισοτήτων σε τοπικό επίπεδο ανάμεσα σε περιοχές με και χωρίς συγκριτικά πλεονεκτήματα (μειονεκτούσες/γεωγραφικά αποκλεισμένες περιοχές), όσο και για τον επιθετικό ανταγωνισμό που θα αναπτυχθεί μέσα στο νέο διεθνοποιημένο πλαίσιο μεταξύ των ιδιαίτερα εύθραυστων τοπικών κοινωνιών/οικονομιών και που θα επηρεάσει την εσωτερική, κοινωνική συνοχή του εθνικού κράτους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η εσωτερική μετανάστευση είναι ένα από τα στοιχεία της σχέσης πόλης - υπαίθρου. Η σχέση αυτή διατυπώνεται σαν αντιπαλότητα μεταξύ αυτών των δύο χώρων, δίνοντας στην «πόλη» ηγεμονικό ρόλο. Ή, τουλάχιστον, αυτό συνέβαινε μέχρι τις προηγούμενες δεκαετίες. Στη γενικευμένη, όμως, αστικοποίηση του τέλους του εικοστού αιώνα, όπου τα όρια της οποιασδήποτε έννοιας του «αγροτικού» και του «αστικού» είναι συγκεχυμένα, ασαφή και αλληλο-διαχεόμενα, για ποιου είδους εσωτερική μετανάστευση μιλάμε;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Βαΐου Ντ. και Χατζημιχάλης Κ., 1997, *Με την ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς - πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Γετίμης Π. και Οικονόμου Δ., 1992, «Νέες γεωγραφικές ανισότητες και χωρικές πολιτικές στην Ελλάδα», *Τόπος*, 4/1992, σ. 3-44.
- Γλυτσός Ν., 1988, *Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα: Δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*, Επιστημονικές Μελέτες Νο 27, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Επιτροπή για την Εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής, 1998, *Ανταγωνιστική γεωργία και αγροτική ανάπτυξη - καίρια διαρθρωτικά προβλήματα και αντιμετώπισή τους*, Αθήνα, Ε.Τ.Ε. (σημ. Επιτροπή καθ. Σπράου).
- ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού - κατοικιών 1961, 1971, 1981, 1991*.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1992, *Ευρώπη 2000 - Προοπτικές ανάπτυξης του Κοινοτικού εδάφους*, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995, *Ευρώπη 2000+ - Συνεργασία για τη χωροταξία στην Ευρώπη*, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Κανελλόπουλος Κ., 1995, *Εσωτερική μετανάστευση*, Εκθέσεις Νο 21, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Κατοχιανού Δ., 1994, «Οικονομικές και δημογραφικές αναδιαρθρώσεις στον Ελληνικό χώρο», στο Κοτζαμάνης Β. και Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (επιμ.), *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου, Αθήνα, 5-6 Οκτωβρίου 1992, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Λιβάνης, σ. 195-202.
- Κοτζαμάνης Β., 1990, «Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-50 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας. Πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 77, σ. 97-126.
- Κυριαζή - Άλλισον Ε., 1994, «Ημιαστικός χώρος - μεταπολεμική εξέλιξή του. Ο ρόλος του στην εσωτερική μετανάστευση», στο Κοτζαμάνης Β. και Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (επιμ.), *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Πρακτικά

- Δημογραφικού Συνεδρίου, Αθήνα, 5-6 Οκτωβρίου 1992, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Λιβάνης, σ. 277-296.
- Λουκάκης Π., 1997, «Σύγχρονη ελληνική πόλη - Τάσεις μεταλλαγών στη χωρική διάχυση της αστικοποίησης», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Ειδικό αφιέρωμα στην Μεταβυζαντινή και Νεότερη Ελληνική Πόλη, 65/97.
- Οικονόμου Δ., 1996, «Γεωγραφικός αποκλεισμός», στο Καραντινός Δ., Μαράτου-Αλιπράντη Λ. και Ε.Φρονίμου (επιμ.), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα - Κύρια Θέματα και Προσδιορισμός Προτεραιοτήτων Πολιτικής*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, τόμος Α', σ. 172-196.
- Πετράκος Γ., 1994, «Η κινητικότητα της εργασίας στο χώρο και η ανεργία των αστικών κέντρων: Από τα νεοκλασικά στα πιθανολογικά υποδείγματα», στο Γετίμης Π., Κουκαλάς Γ. και Μαροβέγιας Ν. (επιμ.), *Αστική και περιφερειακή ανάπτυξη. Θεωρία - ανάλυση και πολιτική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πετράκος Γ. και Κοτζαμάνης Β., 1994, «Η μητροπολιτική συγκέντρωση στην Ελλάδα: Εκτίμηση χρονολογικών σειρών για την περίοδο 1961-1991», στο Κοτζαμάνης Β. και Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (επιμ.), *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου, Αθήνα, 5-6 Οκτωβρίου 1992, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Λιβάνης, σ. 221-241.
- Πετράκος Γ. και Μαροβάκης Πρ., 1997, «Οι Πρόσφατες Μεταβολές στο Ελληνικό Σύστημα Αστικών Κέντρων», *Τόπος*, 12/97, σ. 77-103.
- Τσέτσης Σ., 1996, *Προς μια Ευρωπαϊκή Χωροταξική Πολιτική - Αστικοί μετασχηματισμοί σε μια μετεξελισσόμενη Ευρώπη*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση

- Champion A. G. (ed.), 1989, *Counterurbanization - The Changing Pace and Nature of Population Deconcentration*, London, Edward Arnold.
- Cochrane S. and Vining D., 1988, «Recent Trends in Migration Between Core and Peripheral Regions in Developed and Advanced Developing Countries», *International Regional Science Review*, 11/3, σ. 215-243.
- Glytsos N., 1996, *Demographic Changes, Retirement, Job Creation and Labour Shortages in Greece: An Occupational and Regional Outlook*, Discussion Papers No 54, Athens, Centre of Planning and Economic Research.
- Fielding A. J., 1975, «Internal migration in Western Europe», στο Kosinski L. and Prothero M. (eds), *People on the move - Studies in internal migration*, London, Methuen, σ. 237-254.
- Fielding A. J., 1986, «Counterurbanisation», στο Pacione M. (ed.), *Population Geography: Progress and Prospect*, London, Groom Helm, σ. 224-256.
- Pryor R., 1975, «Migration and the process of modernization», στο Kosinski L. and Prothero M. (eds), *People on the move - Studies in internal migration*, London, Methuen, σ. 23-38.
- Vining D. and Pallone R., 1982, «Migration between core and peripheral regions:

A description and tentative explanation of the patterns in 22 countries», *Geoforum*, 13, 4, σ. 339-410.

United Nations, 1978, *Statistics of Internal Migration: A Technical Report*, Studies in Methods, ST/ESA/STAT/Ser.F/23.

United Nations, 1980, *Patterns of Urban and Rural Population Growth*, Population Studies, ST/ESA/SER.A/68.

Zelinski W., 1971, «The hypothesis of the mobility transition», *Geographical Review*, 61, σ. 219-249.

